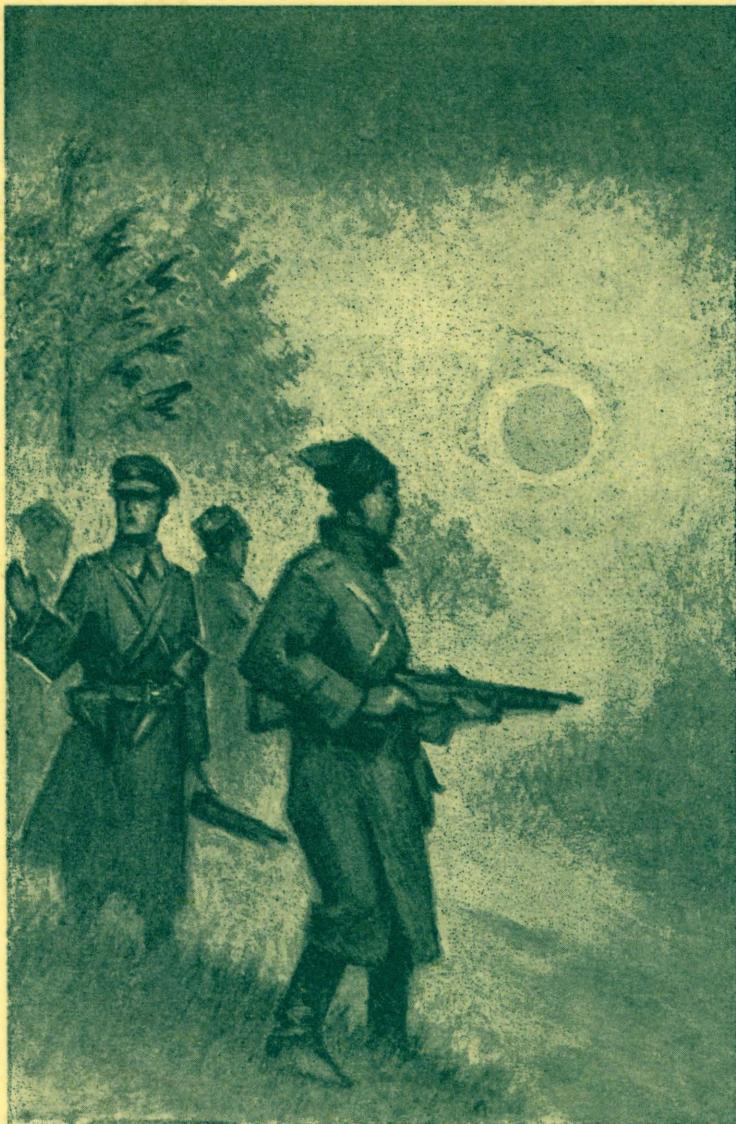

Дмитро Герчанівський

ВИГНАТИ ОКУПАНТА

Дмитро Герчанівський
ВИГНАТИ ОКУПАНТА

Дмитро Герчанівський

ВИГНАТИ ОКУПАНТА

Мюнхен 1963

Видання Крайової Управи Братства кол. Вояків
1-ої Української Дивізії УНА в Німеччині

Buchdruckerei „Logos“, München 19, Bothmerstr. 11

Симон В. ПЕТЛЮРА

Голова Директорії Української Народної Республіки

і
Головний Отачан Військ УНР

Генштабу Генерал-хорунжий
Володимир Салясюк
Військовий Міністр УНР 1920—1921 р.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

З болем та смутком, з невимовним жалем, але і з гордощами розгортаємо останні сторінки нашої недавньої збройної боротьби. Ми нають сорокові роковини «Другого Зимового Походу».

Встає перед нами з оповитих кривавим туманом сторінок величний приклад збройного чину Української Армії, могутнього, подивувідного геройства. Приклад вікової величності українського духа, безмірної любові до батьківщини, до свого народу, приклад призирства до ворога, до його брутальної сили.

I в блискучому промінні невмирющої слави «Другого Зимового Походу», губляться всі його вільні і невільні помилки.

Світова воєнна історія дає нам кілька подібних прикладів, і всі вони доводять, що крім воєнної логіки існує ще інший обсяг, який не надається до науково-критичного дослідження та включення в теорію воєнного мистецтва.

Поруч із «Другим Зимовим Походом» згадаймо «Похід князя Ігоря на Дін», бій Леоніда під Тернопілями, згадаймо бурів, що поставили «Честь Зброї» вище перемоги, і тоді побачимо «Другий Зимовий Похід» у цілковито іншому наслідку, що він був і, зрештою, мусів бути славним конечним завершенням одного з періодів визволючих змагань, бо його вимагали «Достоїнство громадянина, Честь Української Зброї».

Ми не забудемо річки Звіздаль, нашої сучасної Каяли, ми не забудемо геройських воїнів наших, з боротьби проти окупанта.

Коли світ знає про Вінницю і Катинь, мусить теж знати і про Базар.

У боротьбі з окупантом України ми мали два збройні походи проти нього.

Перший похід тривав від 6. 12. 1919 р. до 6. 5. 1920 р., себто 5 місяців у запіллі ворога.

Другий похід тривав шість тижнів, бо від 26. 10. до 6. 12. 1921 року. Ми коротко згадаємо про два зимові походи, бо є багато вже лодей, які не мають про них жодних відомостей.

1-ий Зимовий Похід тривав п'ять місяців, і ці бойові операції дали класичні приклади воєнної перемоги українського війська над ворогом-окупантом. За п'ять місяців походу армія УНР пройшла землями Волині, Поділля, Київщини, Херсонщини й Полтавщини,

даючи широким колам українського народу реальний доказ, що українська збройна сила жива і чинна, а ідея української державності невиміруєща.

Українська Армія наприкінці листопада 1919 р. зосередилася в районі Миропіль-Любар-Чортория, на схід від Староконстантинова. Вона була оточена ворогами: з південного сходу — денікінцями, з півночі — більшевиками, а з заходу — поляками. Уряд опинився в місті Любарі. Становище, як здавалося, було безвихідне. Та вихід знайшовся. По нараді Головного Отамана Симона Петлюри з генералами було вирішено прорвати ворожий фронт і рушити у запілля ворога. Була надія, що населення дасть армії засоби для існування і тим уможливить їй боротьбу з ворогом новими методами і новими формациями.

Частини армії УНР, які брали участь у тому поході, перебували під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка, а його по-кінничком був ген. Ю. Тютюнник. Частини армії УНР промаршиували близько 2 500 км. за п'ять місяців тяжкого вояцького труду на півдні України і навіть на Лівобережжі, серед безупинних боїв, загрозливих ситуацій, без достатньої кількості амуніції і відповідного одягу, у найгірший порік року...

Це все вимагало величезного напруження сил — фізичних і моральних, але армія Зимового Походу все це витримала і по п'ятьох місяцях боротьби переможно повернулася назад, щоб з'єднатися з урядом і решткою регулярної Армії УНР та далі провадити боротьбу за визволення України. Це є велике геройство!

Другий Похід всіх трьох бойових груп відбувся у листопаді 1921 року. Чотири роки відбивалася молода Українська Армія від переважаючих сил різноманітного ворога. То були тяжкі, криваві роки. Кінець-кінцем рештки Української Армії, переможені обставинами в нерівній боротьбі, в листопаді 1920 року переходять чужі кордони і їх інтернується в тaborах Польщі і Румунії. Починаються сумні, безнадійно-безнадійні дні таборової неволі. Поза дротом, без зброї, без надії на близьке ясне майбутнє, змучені тугую за батьківщиною, мов тіні, ходили поміж бараками грізні колись українські вояки.

Ім залишилося хіба прислуховуватися до кривавого триумфу зла — червоного ворога.

Цілу Україну залив ворог, насилуючи туди свої орди голодного війська і населення. Україну грабують. Нарід у розpacі — по селах не стихають повстання. Одурманений ворог лютує, творить криваву розправу — палить села, катує і знищується над беззбройною і безборонною українською людністю. З України притискають післаниці від

жісцевих повстанських організацій до уряду УНР в Тарнові з просьбами — прислати армію на допомогу населенню для боротьби з ворогом. Плач і лемент України доноситься до тaborів, де сидять теж беззбройні, але міцні духом, сильні любов'ю до рідного краю та свого народу, вірні сини України.

Цілий світ захоплений своїми справами й байдуже дивиться на московські знушення. Світ не цікавиться Україною. І в наших воюках кріпне думка, що єдиною порадою, єдиною надією України залишилися вони. По тaborах неспокій. Всі думки на Україні, про Україну. До Української Головної Команди надходять тисячі прохань — відпустити на Україну до повстанців. Констатується збільшення випадків самовільного залишення тaborів та спроб переходу кордонів. І явище це загрожує набутти масового характеру, бо з кожним днем по тaborах становище розпалюється.

Зваживши положення в краю, не ясні, не устабілізовані ще, непевні взаємовідносини між советами, та поляками та її настрої серед інтернованих по тaborах, — Головне Командування Української Армії рішилося на організацію й підготовку походу в Україну. Для цього створено окремий штаб, а командування над майбутньою Повстанською Армією доручено ген.-хор. Юркові Тютюнникові.

Завданням армії було координувати повстанчий рух населення й керувати повстанням аж до перемоги над ворогом.

Коли б до загального повстання не дійшло, армія повинна була перешкодити ворогові тероризувати і грабувати населення та тим рятувати Україну від загрозливого марива голоду.

Виданням тих споминів ми віддаємо честь Воякам Другого Зимового Походу, які, не зважаючи на тяжкі обставини, пішли в похід і загинули за Україну, лишаючи нам зразок українського громадяниня і вояка.

Під час 2-ої світової війни загинуло багато вартісних книжок, які спеціяльно стосуються історії наших Визволючих Змагань.

Крайова Управа Б-ва у Німеччині оцім виданням бажає пригадати нашій молоді про геройство їх батьків, а цілому світові про подивувідне геройство українського вояка, а, крім того, точе злагати українську військову літературу ще одним вартісним твором.

Редколегія доповнила спомин своїми світлинами кількох осіб, додала рисунки і заступила своїми спеціяльно виготовленими mapами і схемами.

Крайова Управа Б-ва 1 УД. УНА
в Німеччині

... установлють «блаку рад» по селах і присілках:

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

По доконаному вночі з 2-го на 3-го травня 1922-го року скритовбивстві полк. ген. штабу Юрія Отмарштейна за табором інтернованих у Щепійорно і потім, як у час масових ре-візій і арештів польською поліцією серед українців Галичини мені пропали зі сковку на Клепарові у Львові документи про похід в Україну в листопаді 1921 року, — я покинув усюку думку писати щонебудь про цей похід. Щойно наполегливі наполягання підполк. Михайла Кураха — «дати свідоцтво правді» — спонукало мене минулої зими написати цей спомин, хоч на це зважитися було важко, бож багато пережитого вже й призабулося.

Понад два роки пішло на шукання споминів та поважніших праць і причинків до них, як теж і map із тогочасними назвами місцевостей та польсько-советським кордоном.

Дякую всім, хто допоміг мені знайти або користуватися книжкою, журналом, часописами, бо все те допомогло мені пригадати багато подробиць, так, немов би це вчора діялося.

Та попри все цей мій спомин є лише конспектом, схопленням за чергого того, що і як я тоді сам зблизька бачив, чув, переживав та добре запам'ятав. Чимало тут недомовлень, пропущень, сухого і «блідого» нотування висловів, змісту розмов, опису дій чи подібного. Зате немає тут «підтягування» будьчого за лінією теперішніх моїх міркувань. Вони наприкінці в окремому уступі бо не вдалося мені їх промовчати. Оминаю, де можу, спростування прочитаних споминів чи праць, хоч і показую на деякі помічені розходження між ними.

Якщо вношу цим щось потрібне для ліпшого пізнання частини нашого минулого, то дякую добрым людям, що дали можливість це зробити (вправлення мови, друг і т. п.), а читачеві дякую за об'єктивну, суттєву оцінку.

Хоч армія Української Народної Республіки в 1920 році воювала з советськими військами в Україні мало не повних 11 місяців, намагаючись вигнати ворога, я охопив той

рік цим спомином, бо з ним щільно пов'язана підготова до повстання в Україні і походу туди частин тієї ж армії в наступному 1921-му році.

Залучена схема руху Волинської й Подільської Групи виготовлена на підставі тексту цього спомину, із зазначенім часом вмаршу чи затримки в якійсь місцевості.

Лінія руху групи ген. Нельговського показана на схемі лише як уявна лінія, про що мова в спомині.

Лінія руху Волинської Групи між Малими Миньками і хутором Журба вимагає перевірки й устійнення, бо не пригадую добре цього відтинку маршруту, та й не однаково пишуть про нього інші учасники та автори праць.

Окремий показник місцевостей на шляху Волинської Групи, повинен читачеві облегчити орієнтацію в схемі й має.

Додані копії map (із технічних причин на них не показано лісів) в мірилі 1:200.000 поможуть читачеві докладніше запізнатися з місцем переходу Волинської Групи польсько-советського кордону дня 4. XI. 1921 р., з підходом до Корostenя, відтак із тереном великої ключки руху головних груп та, врешті, з Леонівкою — місцем нерозпізнаної зустрічі двох із цих наших груп.

Світлини осіб, які вдалося зібрати для цього спомину, поброблено із книжок, тому вони невиразні.

Д. Г.

1.

НАШІ ПОЛІТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ ДОСЯГНЕННЯ В 1920 Р.

Нелегко було Україні закінчити свої визвольні змагання, поки стала вона сувереною соборною Українською Народною Республікою. А ще важче було закріпитися, розбудовуватися, оборонятися від ворогів, а в першу чергу москалів. Ці останні, як великороджавники протягом кількохсот літ, не піднімали революції в Росії, щоб її роздробити, а навпаки, щоб себе територіально поширити, скріпити господарські й міжнародно-політичні позиції Росії. Цього трималися вони всіма засобами і за Тимчасового Уряду, і за Леніна-Троцького. Сталін же поставив свій прапор перемоги в Берліні, а тепер москалі поширюють свої впливи з різними успіхами в Європі, Азії, Африці й Америці.

Самостійність України москалі вважали за перешкоду на шляху швидкого здійснення своїх «месіяністичних», кличів і плянів. То й пішли тотальною війною проти Самостійної України, мобілізуючи проти неї всі сили пропаганди, політичних маневрів і зброї.

Слабосилість молодої самостійної України використала теж і новопостала Польща під патронатом держав Антанти, головно Франції, і — теж пішла війною на українські землі.

Хоч населення України з ентузіазмом, жертвоно неслово всі тягари, щоб лише ворог ніде не засидівся, щоб не дійшло до окупації, то все таки майже ввесь тягар самооборони ліг на відносно малу нашу Армію.

Армія Української Народної Республіки творилася «знизу», з добровольців, а головно з вояків усіх ступнів колишньої російської армії та з полонених українців армії австрійської. Були теж у ній добровольці, які щойно зачинали свою військову службу.

Вояки армії УНР — це не були фанатичні бійці якоїсь партії, групи чи даного режиму, це не були шукачі орденів, бо цих останніх тоді ще й не було, — вони були виконавці

наказу часу, сумління, волі й чести своєї і своего народу: хотіли оборонити й закріпити здобуту повну державну незалежність України.

Вони очищувалися з проросійських і хитких елементів. Вони були самоздисципліновані, неподатливі на жадну ворожу пропаганду ані на «помішання язиків» в країні; вони були незламні, хоч які були важкі бої й нестатки.

Ця армія мала в деяких частинах, навіть в штабі армії свої хиби, але бойовою і моральними якостями її не перевершували й найкращі частини тогочасних армій інших народів і держав.

Не сама російська революція і не сама ворожа зброя, а ціла довга черга обставин і дій зовні та власної середини, що розвивалися помалу, довели до ліквідації регулярного фронту армії Української Народної Республіки в днях 4-6 грудня 1919 року. Частину цієї армії загнано в тaborи інтернованих у Польщі, частину скеровано в запілля ворога, у т. зв. «Зимовий Похід», а Головного Отамана спонукано мерщій «хапатися бритви» Варшавським договором, який укладено з польським урядом 21. квітня 1920 року і підписано відразу ж наступного дня о 1-ій год. 40 хвилин¹.

Хоч цей розпутливий акт не лише не знаходив признання ні серед населення, ні серед політичних діячів, за винятком одиниць, бо, за словами І. Мазепи, «знищив ширшу коаліцію українських національних сил», а «наддніпрянські соціялісти і ціле галицьке громадянство без різниці політичних напрямків поставились до нього рішуче ворожо або в кожному разі дуже критично»², — однак здавалося, знаючи свого російського противника, що він буде цілковито розбитий; Українська Армія мала силу волі витримати всяку кризу, якби лише витримав так дорого придбаний союзник.

— «Треба нам якось зміцнити свої сили для того, щоб продовжувати боротьбу з нашим головним ворогом — Москвчиною», — казав Головний Отаман до І. Мазепи.³

26-го квітня 1920 року польська III-я армія, а в її складі українська 6-та Січова Стрілецька дивізія під командою ген. штабу полковника Марка Безручка, та польська VI-та ар-

¹ О. Доценко: Літопис Української Революції, т. II., кн. 5., стор. 270.

² І. Мазепа: «Україна в вогні і бурі революції», III/33.

³ І. Мазепа: «Україна в вогні і бурі революції», III/20.

мія, а з нею українська 3-тя Стрілецька дивізія під командою ген. штабу полковника Олександра Удовиченка, пішли в наступ проти більшевицької армії в напрямі на Київ та зайняли його 7-го травня⁴. Праве крило польської VI-ої армії скріпила армія ген. М. Омеляновича-Павленка, що 6-го травня пробилася з запілля ворога.

12-го червня 1920 року⁵, більшевицька армія знову зайняла Київ і прорвавши польський фронт у кількох місцях, змусила польську армію до відступу, що перетворився в панічну втечу, коли Будьонний проскакав зигзаком під Львів. Намічений шлях Будьонного на Варшаву був майже відкритий. Польща була у великій небезпеці, а з нею затривожилися її протектори — Франція й Англія. За словами І. Мазепи, «Англія виступила 12-го липня з пропозицією бути посередником між Польщею і Советською Росією для укладення миру. Англія ультимативно вимагала від советського уряду протягом тижня підписати перемир'я з Польщею, інакше держави Антанти будуть помагати Польщі всіма можливими засобами»⁶.

Відступала теж і польська VI-та армія, а з нею з боями відходила на лінію Дністра й українська армія. Полк. Безручикові видавалося можливим заatakувати більшевиків тепер українською армією і тому він домагався від польського командування перекинути його дивізію на з'єднання з українською армією і то чимскоріш. Це здалося йому за більш доцільне і корисне, ніж далі прикривати охоплені панікою частини III-ої польської армії. Та польському командуванню не було легко тоді піти полк. Безручикові назустріч. Проте, полк. Безручико наполягав, щоб не втратити доброї нагоди і вдарити по більшевиках, а, дійшовши до Замостя, зважився не робити «ані кроку далі» і тут затримати Будьонного. Полк. Безручико знов, що начальник штабу Будьонного не стерпить цього, а буде брати Замостя «лобом», а це забере два-три дні — а це не маловажне. Ясно, що польське ко-

⁴ О. Удовиченко: «Україна у війні за державність», стор. 142; О. Доценко: «Літопис Української Революції», стор. 271: — « в дні 8 та 9 травня, польські та українські відділи вже вступали в столицю України — Київ»; Державне Видавництво Політичної Літератури УРСР, Київ 1958: «Визначні місця України», стор. 68. — 6-го травня.

⁵ Держ. Вид. Пол. Літ. УРСР, Київ 1958. 12-го червня; Симон Петлюра — статті, листи, документи, Вид. Укр. Акад. Наук у США, Нью-Йорк 1950, 10 червня залишено Київ.

⁶ І. Мазепа: «Україна в вогні і бурі революції». III/39.

мандування прийняло пропозицію цього одчайдушно ризиковного пляну. Полк. Безручко з частинами замкнувся в Замості, а полк. Сушкові доручив атакувати облягаючих частинами його бригади, що цей і виконував спрітними маневрами. Це було 29-30 і 31-го серпня. Командування польської армії, що від кінця червня гарячково збирало і закликало нові сили до оборони, зміцнило тоді свій фронт, відбило атакуючого противника та перейшло в протинаступ на всюому фронті, при чому справне оперування й сильні удари української армії завдали большевикам важких втрат. Стався «Цуд над Віслом»!

Та його не використано до кінця. 12-го жовтня дійшло до укладення перемир'я поляків із большевиками, що тривало від 19-го жовтня до 9-го листопада включно. Через це перемир'я поляки передихнули, але й скріпилися большевицькі сили. Вони кинулися тепер на ліквідацію Української Армії, яку по кривавих боях 10 листопада⁷ примусили відступити з великими втратами до польського нового кордону на Збручі (Волочиська-Токи). Тут Українська Армія і перейшла Збруч 21. листопада 1920-го року числом коло 26 тисяч (і коло 4 тисяч російської армії ген. Перемикіна) та склала полякам зброю й була інтернована в кількох польських тaborах.

Так закінчився цей важкий для нас пройдений етап...

Ми виявляли огірчення до поляків за невдачі, що їх ми зазнали на фронті і в політиці, називали свого вчорашильного «лицарського»⁸ союзника зрадником, бож ми були йому віддані й вірні, а він тим часом давав нам практичну лекцію розуміння, перш за все, інтересів власної держави: бо, за словами Пілсудського, «українцям бракує власної інтелігенції для державної праці», а сам він, Пілсудський, вирішив пустити нас на глибоку воду⁹.

⁷ ...«До 10 год. ранку з 9 бригади 3-ої дивізії, що мала до 1000 вояків, залишилося живими тільки 70 вояків. Половина складу 7-ої і 8-ої бригад тих дивізій гине на полі бою, а решта вперто тримається, тільки з накозу підвечір 10 листопада розпочинає вихід з Ярицева», — пише ген. Удовиченко про бій під Сидором, в праці «Україна у зійні за державність», на стор. 159.

⁸ Меморандум Головного Отамана С. В. Петлюри до Юзефа Пілсудського з дня 22. 1. 1920 р.

⁹ І. Мазепа: «Україна в вогні і бурі революції», III.25, рядок 9. 10, 11 з гори.

2.

ТАБІР ІНТЕРНОВАНИХ В АЛЕКСАНДРОВІ

В одному з польських таборів інтернованих вояків армії УНР, в Александрові (на Кущах), містилася Четверта Київська і Шоста Січова Стрілецька дивізії. Я належав до цієї останньої, де від останніх днів вересня 1920 року був призначений помічником команданта вишколу, сотн. Ященка, в Сатанові.

Кожна військова одиниця, менша чи більша, має якусь свою властиву окремішність, що нею вояки дорожать. Одною з таких гордоців Четвертої Київської дивізії був її командир — ген.-хор. Юрко Тютюнник, а другою, — відбутий Зимовий Похід 1919-1920 рр.

Попри деяку «замкнутість в собі» взаємовідносини 4-ої дивізії з 6-ою дивізією були дружні, братерські.

Кільчаста огорожа табору, польська військова варта на брамі й довкола, а особливо брутальна поведінка її старшин і вояків, врешті, холодні бараки дошкульно в'їдалися в почування кожного таборянина, без різниці на вік чи військовий ступінь. Жахливими були польські табори для інтернованих, наприклад, Домбє, Вадовіце й інші. Нестаток одягу, взуття, невистачальна кількість і ще менша поживна вартість харчових придлів, брак товщин, цукру, ярини, — все це викликувало анемію, охлялість, недуги. Навіть аспірини не вистачало. Все це мало фатальні наслідки для інтернованих, бо їх організм тратив свою відпорність з часу воєнних дій, напруження та невигод, і хлопці поодинці мерли, хоч поляки вивезли з України величезне майно, що було в смузі перебування польської армії, покликаючись на конвенційні додатки до Варшавського договору ¹⁰.

Та у Варшаві мав свій осідок «Брітіш Реліф Комміті» з дуже милою, інтелігентною, приблизно сорокарічною панею

¹⁰ Багато матеріалу про зловживання і грабунки польськими військовими частинами подає О. Доценко в «Літописі Української Революції», т. II, кн. 5.

Валямі¹¹. Не знаю, хто кого перший віднайшов. Але, від того Комітету приходила допомога для дружин наших старшин, дітей, санітарної обслуги та деяких категорій працівників. Крім необхідних речей, дуже важливими були харчі: молоко, смалець, маргарина, риж, квасоля, цукор і т. п. Можна було побачити навіть забавки для малих дітей. Все те, розбудувала і провадила всю справу дружина полк. Сушка — пані Христина Скачківська-Сушко, не зважаючи на те, що тоді вона сама була хвора і з трудом ходила на милицях. Той самий Комітет утримував дві інструкторки, англійки, що вели в нас курси англійської мови. (До курсантів, із дуже добрим поступом в науці належав ген. Безручко, а першуном був сотн. 6-ої дивізії Федъ Микуляк, якому навіть пропонували довільні й повні студії в Оксфордському університеті на кошт цього ж «Брітіш Реліф Коммітє», але Микуляк волів залишитися при дивізії).

Другу допомогу харчовими додатками, давало «Янг Мен Кріщен Есовсійшен» (УМСА) за різного роду ручні роботи (вишивки, гаптування, коронкові і плетені речі, касетки, різьби і т. п.), що їх справді по-мистецьки виконувано (сотн. Гудвіл із 6-ої див.).

Навчаючись та працюючи, легше було пробиватися крізь злидні будня. Перш за все створено робітні: столлярську, шевську і кравецьку; дві останні були властиво лише для латання. Найбільше роботи мали столярі: ремонт бараків, пріч, ліжок і т. д. Теж їхніми силами та коштом таборян 6-ої дивізії за старанням й під керівництвом її духовника — о. Петра Білони, в одному з бараків влаштовано й уряджено гарну православну церкву св. Покрови, тим більше, що знайшлися й іконописці та різьбарі.

Влаштовано теж театральну залю з декораціями, де тaborовий аматорський гурток давав вистави, а хор виступав із щораз кращими програмами.

Із принагідно зібраних та докуповуваних книжок рідкісних видань українською, польською, німецькою й московською мовами, зібрано бібліотеку-читальню, а сотн. Гриць Гладкий із 6-ої див. друкував і видавав тaborову газету «Нове Життя»¹², дописувачами якої були старшини й козаки.

¹¹ Так вимовляла це ім'я чи прізвище пані Сушко. А о. прот. Петро Білон, духовник дивізії, — у своїх «Спогадах» част. перша пише — Miss Вул'ямі.

¹² О. прот. Петро Білон — «Спогади», частина перша.

Навіть кількою дітей у шкільному віці не залишено без навчання.

До всього, мов з-під землі, знаходилися відповідні люди.

Була створена в 6-ій дивізії й успішно працювала комісія для збирання, узгіднювання, доповнювання й порядкування споминів козаків і старшин із усіх фронтів війни, особливо за 1917-1920 роки, а зокрема, що торкалося українізації військових частин кол. російської армії. Ті матеріали здепоновано згодом в архіві в Чехії, де вони відтак і пропали.

Перешколювано частини, заведено курси підстаршин, утворено курси штабових старшин, що давали право на підвищення у штабові старшини та кваліфікували випускників на становища оперативних ад'ютантів і начальників штабів, -- до штабу дивізії включно. Викладачами на тих курсах були старшини ген. штабу, як ген. Безручко, ген. Змієнко й інші, та старшини-фахівці різних ділянок.

Окремим наказом створено в 6-ій дивізії верифікаційну комісію для впорядкування ступнів старшин, які в час воєнних дій та реорганізацій армії прибували з різних частин.

Не лишали таборяні без опіки померлих тут своїх товаришів зброї; поправляли могили, озеленювали їх, садили квіти, а посеред них висипали високу пропам'ятну могилу, завершенну гарним хрестом (проект сотника 6-ої див. Василя Соловчука).

Так приблизно йшла праця й по інших частинах і таборах і так, мірою можливостей, використовувано час для збереження сил армії. Вона ж переважною більшістю була певна, що внедовзі відновить свої дії в Україні, а тим більше, що наїзник грабував Україну з усього, що лише можна було вивезти, палив хати, жорстоко громив і мордував невинне населення міст і сіл, підтягаючи свої жертви під назву «саботажників», «петлюрівців», «ворогів народу» і т. п. То й були підстави вірити в назріваючий вибух гніву населення України проти московського гвалтівника.

3.

УРЯД УНР І ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ

Не сиділи бездіяльно й українські політичні діячі, що опинилися на еміграції в Польщі, Чехії, Австрії, Німеччині і Франції. У партіях і групах вони, як розуміли, могли й уміли, так і критикували, пропонували, опонували, словом, — виявляли себе в ділянках внутрішньої й зовнішньої політики уряду УНР, часто витрачаючи багато енергії й завзяття на взаємне поборювання себе за нові теорії, тактику і т. п., немов «за добрих, мирних часів». Хоч були в нас творчі сили, які все таки зробили багато дечого й доброго, то еміграційні умовини роз'їдали їх. Ось кілька прикладів до вище сказаного.

Старання групи соц.-революціонерів про поворот в Україну (проф. М. Грушевський і інші), — березень 1921 р.

Справа «Декларації» групи соціалістів самостійників із підписами ген. Грекова, О. Андрієвського й О. Макаренка, — 14 березня 1921 р.

Історія «Всеукраїнської Національної Ради» у Відні, — від 4 січня до 22 квітня 1921 р.

Справа утворення в Тарнові «Ради Республіки» законом із 9. 1. 1921 р. і її існування (легально від 3-го лютого до 26-го квітня, а нелегально до 5-го серпня 1921 р.).

Справа змін кабінетів міністрів Лівицького, Прокоповича, Пилипчука (березень 1921 до 5 серпня 1921 р.).

Створення «Вищої Військової Ради» на чолі з ген. Юнаковом (січень 1921).

Коротко і не все, а як багато!... (Більше про те довідався автор цього спомину щойно тепер з праці І. Мазепи «Україна в огні і бурі революції», част. III. стор. 68-96).

Як нарід, що сотні років пробув під чужими займанщиками, ми тужливо й цупко трималися віри в Божі й людські права на волю й справедливість, ми вірили, щиро, як невинна дитина, і покладали всі надії та розрахунки на Вілсонових 14 пунктів замирення світу, на західно-европей-

ські держави, як виразників оборони тих прав. Ми доводили, що належимо до тої ж західно-европейської спільноти, що ми несплямлені демократи (у нас навіть гроші друкувалися мовами кількох національних меншин), що ми не мілітаристи і не завойовники чужих земель (у нас навіть не намічалося організації регулярного війська, лише міліції). Ми твердили, без перебільшення й злоби, що той Захід купався б у крові революції московської жорстокості, якщоб Україна не стояла бар'єром проти тієї бурі понад три роки (немов відкриваємо щось нове для Заходу! ¹³). Ми силкувалися переконати той Захід, що загроза світові від динамічності тепер іншої червоної російської експансії не минула, якщо наша боротьба з нею буде зламана через брак підтримки, або й через вину великорізновідомих Заходу.

Все, що Головний Отаман С. Петлюра і уряд УНР плянували й робили, щоб приєднати Український Народний Республіці прихильність і допомогу держав Антанти, не тільки не мало, але щораз більше втрачало вигляди на сподіваний успіх, тим паче, що український уряд і його представники за кордоном не мали вже тепер у своєму посіданні власної державної території, по Ризькому трактаті вони формально мусіли припинити свою політичну діяльність та існували нелегально; армія ж УНР була за дротами в польських тaborах, а Україну репрезентував назовні встановлений московськими большевиками «уряд» у Харкові.

Держави Антанти не одержали тих концесій, на які сподівалися в своїй «єдинонеділімській» проросійській політиці, і хоч старалися добре ізолюватись від большевизму, проте курсу політики у відношенні до УНР не міняли.

Звідки б не підходити, висновок був усе той самий: потрібний був вирішний чин усіх власних сил: — Вигнати окупанта з України! ..

¹³ В журналі «Нейшен», Нью-Йорк, 1919, американський журналіст Генрі Алсберг писав: «Ми не тільки задушили Петлюру страшною бльокадою, але ми в дійсності знищили його сили. Ми не хотіли, щоб ні він, ні совети володіли Україною, тому ми підтримували гнартію довкола Денікіна ... Сотні тисяч згинули через нашу глупоту, а ми осягнули те, що Україна є одним із місць, найближчих до пекла».

4.

ПОЧАТКИ СТВОРЕННЯ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Хоч між Польщею іsovітами велися переговори про засирення, поляки не вірили, що дійде до нього, сподівалися нападу і боялися його, бо по кількамісячній пробі сил із большевиками, попри здержання походу цих останніх на Варшаву літом 1920 року і їх ослаблення, побачили, що большевицькі «банди» вирости у війні з Україною на могутню армію, з якою воювати поляки були заслабі, тим більше, що большевики не мали тепер ані українського, ані денікінського фронту. А що большевики не відтягали з України своїх військ, а їх відсвіжували й постійно доповнювали новими частинами, то поляки готовилися до війни.

Головний Отаман С. Петлюра, генерал М. Омелянович-Павленко, ген. Удовиченко, ген. Тютюнник і інші, також запевняли, що большевики підуть війною проти Польщі, як лише трохи скріпляться, а голова Кубанського уряду В. Іванис старався в січні 1921 року про перевіз 10 000 кубанських козаків до Польщі «на роботу», щоб на випадок війни ввійти у склад армії УНР. Так виповідалася й «Рада Республіки» в Тарнові, ухвалюючи в лютому 1921 року проект висилки партизанського відділу для повстання в Україні та видаючи в березні 1921 року «Універсал до Українського Народу», в якому між іншим писала: . . . «Селяни, робітники і всі громадяне-борці за волю України, готуйтеся до повороту Вашої єдиної законної влади на Україну. Збирайте силу на той час, коли Вас Рада Республіки і Правительство України покличуть на трудну і рішучу боротьбу з російськими завойовниками-комуністами. Не робіть неорганізованих повстань, які іноді більше шкодять собі, чим ворогові. Збирайте велику силу й виступайте на ворога після наказу Українського Правительства, яке через своїх післанців дасть розпорядження в той час, коли буде треба. Будьте готові на всякий час боротьби. Весна й літо 1921 року мають рішити долю Українського Народу, чи буде він ще далі ра-

бом Росії, чи вижене з своєї країни московських грабіжників і створить свою сильну й самостійну Українську Народну Республіку»¹⁴...

I щоб допомогти «збирати велику силу й виступити на ворога» (див. вище), в березні 1921 року, за згодою Головного Отамана, створено при Головній Команді Військ УНР в Тарнові «Партизано-повстанський Штаб» для виготовлення пляну походу в Україну, підготовки до координування й керівництва повстанням. Начальником цього Штабу призначено полк. генштабу Олександра Кузьмінського, а керівництво підготовкою і командування майбутньою Повстанською Армією передав Головний Отаман ген.-хор. Юркові Тютюнникові.

Ген.-хор. М. Капустянський так пише про те:¹⁵ «Головний Отаман, який був болюче заскочений таким зворотом польської політики (перемир'я з советським урядом — Д. Г.), шукає виходу з цього імпасу... Він вирішує скерувати в Україну велику бойову групу, з обмеженою метою (Українська Повстанська Армія). Організацію і керму доручено ген.-хор. Ю. Тютюнникові, за Н-ка Штабу йому приділено талановитого ген. шт. полк. Ю. Отмарштейна. Це, під політичним кутом зору, був своєрідний збройний протест УНР проти умов Рижського миру і заперечення його законності (його також підписали речники Советської України). Попри те, це була яскрава демонстрація уряду УНР, еліти регулярної армії і повстанських мас незламного рішення їх продовжувати визвольну боротьбу до переможного кінця. Головний Отаман накреслив таке завдання для цієї армії: вона повинна стати головним осередком і координуючим чинником визвольно-повстанського руху в Україні».

Полякам припала до вподоби така задумана акція («зрадженого союзника» — як ми казали, — Д. Г.) і вони погоджувалися тоді озброїти чотири дивізії української армії армії Російського Політичного Комітету (Савінкова) та пропустити їх на Україну «в слушний час».

Партизано-повстанський Штаб забрався енергійно до праці.

«За нашу і вашу свободу» — у новій пробі!...

¹⁴ І. Мазепа: «Україна в вогні і бурі революції», част. III, стор. 75, 76.

¹⁵ «Розбудова Держави», Торонто, 1958., I. Ч. 22., стор. 4.

І майже рівночасно, того ж самого місяця, бо дня 18 березня 1921-го року, делегати польського і російського союзницького урядів уклали й підписали в Ризі мирний договір, що його польський сойм ратифікував 15 квітня того ж року.

Почали втихати воєнні тривоги поляків. «Рація стану» наказувала їм нічим не комплікувати нових мирних взаємин із більшевиками, а скупчити всю свою увагу для захоплення осягнутих позицій, розбудови власної держави, коли була тепер нагода і пригожі умовини. То й цього тимався їхній уряд і військове командування.

Сотник СС Дмитро Герчанівський
автор цього спожину

5.

ПОДІЇ В УКРАЇНІ

Замиривши з Польщею, не маючи проти себе української армії, відтак легко зліквідувавши внутрішні фронти, большевики могли тепер самовпевнено, як переможець, повертати пропаганду на свою користь унутрі й закордоном, організувати й поширювати владу та проводити в життя свої пляни. Всю свою увагу вони повернули в першу чергу проти України, як джерела багатства та рівночасно країни сепаратизму, яка «вбівала нож в спіну революції», впирається і шкодила «собіранню советской Россії». Вони заливають Україну військом, установлюють «владу рад» по селах і присілках, творять «комнезами», а «продотрядами» витрясають увесь хліб і забирають худобу. окремі відділи «по борбі с бандітізмом», «петлюровциною», жорстоко розправляються з національно свідомим елементом. При тому намагаються осмішувати все чим, дорожило населення України: родинне життя, любов рідні, приятелів; проколюють багнетами, скидають зі стін і топчуть ікони, бо «еті боги — контрреволюція», «Центральна Рада була буржуазна і запродажалася німцям», «Директорія! А де ж твоя територія», а що «кругом запетлюрилось» від «банд» Петлюри і «сепаратистів», — отже навіть портрети гетьманів, Тараса Шевченка, Франка, українська книжка, часопис або якась посвідка української установи, — це «петлюровщина», «бандитизм», «контрреволюція».

На Україну сунуть постійно десятки тисяч голодного населення з центральної Росії (а через недорід, зачинала голодувати вже й південна Україна), — множаться грабунки. Розпалюються дикі інстинкти зайд, уселамаючий большевизм набуває розгону до виладування енергії . . .

Шруба безоглядного й жахливого погрому при допомозі всього апарату партії та «караючого меча революції» — тобто ЧК, а подекуди й війська, щораз тутіше притискає населення. Над селом і містом нависає вдень і вночі непевність.

і тривога, а все від «дайош!», «собірайсь!» і «пашол!», або від екзекуції тут же на місці «за спротив владі».

Багато чоловіків ховається по лісах, часто зі зброєю. Деякі давні партизанські загони збільшуються, творяться самочинно нові.

Про ту «боротьбу з бандитизмом» в Україні 1921 року пишуть І. Дубинський та Г. Шевчук:¹⁶ «На Україні виник ряд контрреволюційних організацій — БУД («Братство української державності»), «Всеукраїнський повстанком», «Українська військова організація» та інші, мета яких — повалити Радянську владу. Виконуючи завдання генерального штабу Пілсудського, Петлюра переправив на Поділля і Волинь багато своїх агентів-отаманів банд. За даними командувача збройних сил України М. В. Фрунзе, у березні 1921 року на території республіки діяли 40 тисяч бандитів. Бандити нападали на невеликі міста, залізничні станції, села, грабували, руйнували й палили державні підприємства, ешелони з продовольством і обози з цукром, вбивали комуністів, представників Радянської влади, незаможників і червоногвардійців».

Далі в тій же книжці говориться, що ця партизанщина в Україні являла собою особливо серйозну небезпеку, що питання боротьби проти неї займало значне місце в діяльності ЦК КП(б)У і українського Радянського уряду, що партизанщина була особливо поширенна на Київщині, з оперуючими там отаманами: Соколовським, Цвітковським, Гризлом, Сук-Сущенком, Щукою, Богатиренком, Сороокою, Білявським, Нечитайлом і багато іншими. Для боротьби з ними на Київщину вирушив корпус Прімакова — 8-ма і 17-а кінні дивізії. Штаб корпусу і 8-ої дивізії стояли в Білій Церкві, а штаб 17-ої дивізії під командою Г. І. Котовського в Таращі. Що тільки за січень-березень 1921 року в Україні здійснено 87 операцій, у яких убито й заарештовано 97 отаманів (всеодно, давніх із 1918-1920 рр., чи активних тоді — Д. Г.) і понад 9 тисяч рядових партизанів. Що в цій акції найактивнішо участь брали партійці й комсомольські організації та комітети незаможного селянства. Комуністи й комсомольці становили кістяк спеціально зформованих з незаможників загонів для боротьби з «бандитизмом». Досить сказати, що лише з травня по серпень 1921 року партійна організація Ук-

¹⁶ «Червоне Козацтво» (Держ. Вид. Політ. Літератури УРСР, Київ 1961), стор. 146-148.

раїни на зміцнення частин, які боролися проти «бандитизму», змобілізувала 1110 комуністів. Понад 300 комсомольських організацій України створили свої збройні загони для боротьби з «бандитизмом». У тій боротьбі, «підтриманій бідняцько-середняцьким населенням всієї України, брали участь 56 тисяч членів комітетів незаможних селян, організованих у 730 загонах», пишуть автори книжки «Червоне Козацтво».

На Поділлі вирізняють названі вгорі автори тієї ж книжки таких особливо активних отаманів: Заболотного, Чуприну, Даруфу, Угоря, Орленка, Чорновола, Гальчевського,¹⁷ Підкову, Шепеля, Хмару, Лиха, Іву. Проти них скеровано 1-ий Кінний корпус, без Котовського, якого знову спрямовано в Тамбовщину проти групи російських повстанців Антонова.

Відкинувши з наведеного незгідні з правдою вигадки про дії цього повстанського руху «за планом генерального штабу Пілсудського», самохвалибу соввлади та «урядовий» жargon авторів цеї книжки, видно з решти, як Ленін «установляв владу рад» на Україні, хоч і руками Ю. Коцюбинського, Затонського, Котовського, таращанців та інших, скидаючи з себе і з них вину за ті люті погроми населення України.

Такі відомості приносили до Повстанського Штабу, а нарешті до уряду УНР в Тарнові, окремі посланці повстанських організацій в Україні, а між ними славна Віра Бабенко від Катеринославщини (закатована большевиками в Катеринославі 7. вересня 1921 року).

Ось дещо з відомостей, що їх напровесні 1921 року привів із Києва й до нашого табору, де в полковника Р. Сушка, був гостем сотник Іван Андруш (псевдо Авраменко) — референт зовнішніх зв'язків «Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету» в Києві (арештований ЧК 17. липня 1921 року разом із 163 особами, з яких уціліла лише

¹⁷ В журні «Нова Україна» (за квітень 1923, Прага-Берлін) передрукована нота Повноважного Представника УССР в Польщі Шумського, до Т.Нарутовича, міністра Закордонних справ Польської Республіки з вересня 1922 р. з домаганням видачі отамана Гальчевського, як «карного злочинця».

Там теж поміщена й відповідь сотника Гальчевського (Орел) із 30 вересня, 1922 р. на ноту Повноважного Представника УССР, в Польщі з виясненнями про дії його і його 8 партизанських відділів на Поділлі та про злочини доконані червоними кінними дивізіями.

одна особа, решту ж розстріляли 28. серпня 1921 року).¹⁸ І так, брак транспорту, палива, світла збільшує нужду по містах. У Києві почали зникати дерев'яні огорожі, двері й вікна на спорожнілих будинків, із вулиць щезають дерева, спалюються помалу в грубках місцевого й довколишнього населення «Купецький Сад» і «Кадетська Роща». В Києві, Житомирі й інших містах, головно Правобережжя, не лише москалі, а й збаламучені большевицькими кличами свої ж таки «татарські люди», не виключаючи й деякої частини жидів, завдають великих шкод доносицтвом, бо більшують арешти навіть добре законспірованих людей, а там катування й розстріли «викритих ворогів народу». Серед населення міст і сіл зростає лютъ до російського большевизму, до наїзника, лютъ, яка ось-ось переможе страх. Українська прокомунистична й комуністична інтелігèція й молодь, що включилася в советську державну чи партійну працю, борониться, хоч не вся, від явної русифікації й московського централізму, а навіть спричинює мирні саботажі. Втримується ідея української державної окремішності.

Україна була на переломі повороту до волі або піддання довголітньому кріпацтву й фізичному винищенню. Поворот до волі був можливий тільки через загальне повстання, впертість і витривалість до повної перемоги, зліквідування окупації та закріплення своєї влади, спокою й ладу в державі.

¹⁸ Дані про арешт і розстріл сот. І. Андруха взяті з листа підполк. М. Кураха до д-ра С. Ріпецького з 26. січня 1961 р.

6.

«НА ПРАЦЮ ПРИ РОЗРОБЦІ ЛІСУ»

Вже й середина літа, а ми, таборяни, все ще вечорами в маленьких групках біля своїх ліжок на всі лади обговорюємо старі й нові думки й вістки, в сотий раз «перемелюємо полову». Часами наші гарматники, як підполк. Филипович, Білодуб і інші, «беруть під душ» темпераментного сотника Рогозного; в іншому гурті «радять» над переїздом до Туреччини, шукати союзника Україні проти москалів у Мустафи-Кемаль-Паші, хоч би лише на Дарданелях; інші задумали вступити на службу до польської армії; ще інші мають намір покинути військову службу й табір та докінчувати загальну й фахову освіту; дехто готовий повернутися додому. Та це одиниці. Загал же вірив і був переконаний, що від «утомлених війною» й «антимілітаристів» Пашківчан, через Гуляйпільщину, Таращанщину й ліві соціялістичні а прокомууністичні політичні партії, всі вже пізнали на собі «блага здобутків революції робітників і селян» та що населення України, коли просить від уряду в Тарнові військової допомоги, то таки повстане проти московського наїзника. Спочатку ми не мали певності чи в тій просьбі про допомогу не криється акція яких двох-трьох «отаманів» недержавницького минулого. Але коли «шепотом» розійшлася по таборі відомість, що за пляном Повстанського Штабу, спершу одинцем, а відтак маленькими групками, непомітно почали виїздити з табору старшини й козаки 4-ої Київської дивізії «на працю при розробці лісу», — то, виходило, була це вже не пропаганда і не авантюра.

Ми чекали черги і наказу на вимарш.

Та були й неохочі: одні вважали, що війну з большевиками ми програли ще в 1919 році, що уряд УНР, втративши авторитет серед населення України, не зумів би опанувати й покерувати новими умовинами, які там склалися; інші ж були такої гадки, що в Україну треба б іти більшою силою, ніж є нею тепер армія УНР, бо ні Румунія, ні Польща проти большевиків нам не поможуть; ще інші сумнівалися, чи поляки взагалі пустять нас в Україну; це теж були одиниці, але були й такі.

7.

ДО НАКАЗУ, ПАНЕ ПОЛКОВНИКУ!

Одного вересневого дня полк. Сушко сказав довірочно сотникові Володимирові Стефанишинові, що у Львові вже працює «Штаб Повстанської Армії», командувачем якої призначено ген.-хор. Юрка Тютюнника, а начальником того Штабу є полк. Юрій Отмарштейн; що цей останній просить його (Сушка) прислати когось із-поміж старшин 6-ої дивізії йому на ад'ютанта; що повстанська армія вже зорганізована по таборах та незабаром вирушить в Україну. Це було перше в нашій дивізії офіційне підтвердження дотогодчасних вісток про цю справу. І це становище адютанта Начальника Штабу запропонував полк. Сушко (засада добровільності, а не дораджування чи заохоти) сотн. Стефанишинові. А що цей не вірив у всенародне повстання та не зінав складу тієї повстанської армії до того, щоб бути певним за витримку в повстанні чи партизанці, не був певний, чи 6-та дивізія візьме участь у передових частинах повстанської армії та взагалі не зінав нічого більше про плян повстання, то й відмовився від поставленої йому пропозиції.

Сотн. Стефанишин був один із найкращих бойових старшин УСС, потім СС, а останньо 6-ої дивізії.¹⁹

Тому тоді полк. Сушко запропонував те саме становище мені. Мене заскочила ця пропозиція, як теж становище сотн. Стефанишина. Я назвав полк. Сушкові кількох старшин, на мою гадку, добрих на те становище, але він відповів, що його вибір падає на мене відповідно до вимог полк. Отмарштейна. Полк. Сушко не давав мені ніяких інформацій чи пояснень, хоч, видно, мусів їх мати. Полк. Сушко чекав на мою відповідь і то негайну.

¹⁹ При СС належав до типу старшин, що провадили свої відділи до бою «як німі», або «суне танк» — казали про них. До того типу належали: Микола Загаєвич, Іван Рогульський, Федъ Мікуляк, Маренін, Харамбура, Іван Кичун, Альфред Литвиненко, Романишин та інші.

Здається, що в таких обставинах думки летять швидше за блискавку.

Перш за все мене переконував факт не лише існування, але й завершеної підготовчої праці Повстанського Штабу, та ще й з полк. Отмарштейном; виходило, це вже не партайна гра, не показ обумовленої якимось новим формальним договором нашої живучості чи «потурбування» ворога, а знак, що положення, отже й наставлення населення України, докладно й у подробицях прослідженні, плян проведення акції найстаранніше продуманий і опрацьований. Я не мав підстав сумніватися, щоб через довше перебування в таборах змаліла бойова вартість військових частин. Певне, призначення на становище командувача «Повстанською Армією» ген. М. Омеляновича-Павленка чи ген. Олександра Удовиченка, що придбали українській армії багато слави, мало більше, може, головне значення; але і ген.-хор. Юрко Тютюнник, особливо в партизанських операціях, має свою світлу сторінку в історії збройної оборони незалежності України. А там уже справа Головного Отамана призначувати командармів, і цього він напевно не зробив без застнови й думки Вищої Військової Ради.

Могла ще входити тут у рахунок пора, підібрана на цю акцію, але, на мою гадку, і це був вислід праці Штабу. Правда, — всі «отамани», від Махна починаючи, а на якомусь «Помсті-Лютім» кінчаючи, не без слухності «оперували» в літніх місяцях і за нашою заслоною; але наші перші вирішальні бої за державність почалися невеличкою силою й серед надзвичайно тяжких умовин, зимою 1917-1918 рр. Всенародне повстання проти акту гетьмана Павла Скоропадського щодо федерації й відбудови Росії почалося в половині листопада 1918 р. Перший Зимовий Похід почався 6. грудня. У Галичині теж успішно започатковано нову світлу сторінку в історії України: 1-го листопада 1918 р.

Найвищий наказ: Вільна Самостійна Україна!

Ми були напередодні повстання проти московського окупанта!

Зваживши все те, я прийняв пропозицію полк. Сушка і за кілька днів «зник» із табору та зголосився в полк. Отмарштейна на «Кісельках» у Львові, де містився Штаб Повстанської Армії, подавши листа полк. Сушка про мое відрядження.

8.

ПЕРШІ ДНІ В ШТАБІ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ У ЛЬВОВІ

Штаб займав тут кілька кімнат будинку, де були бюра «Другого Оддзялу Довудзтва Окренгу Корпусного — Львув», у скороченні «ДОК/ІІ — Львув», якого начальником був майор Фльорек.

— Як маю розуміти це комірне? — спитав я полк. Отмарштейна, попросивши перше вибачення, бо я зовсім не обізнаний із положенням і умовинами, в яких тепер опинився.

— Самообман, або толерований залишок із часів «страхів на ляхів» — або одне і друге, — відповів полковник.

За столами і при друкарках кілька працівників Штабу, по кімнатах переходятя різні люди, щось тут і там полагоджують. Крім полк. Отмарштейна, нікого тут не знаю. Він знайомить мене з полк. Пересадою, що керує загальною канцелярією, приймає й полагоджує, або скеровує куди треба відвідувачів, як теж зв'язкових з України. Знайомлюся теж із начальником розвідчого відділу — полк. Очертевськом та його помічником сотн. Ващенком. Із ними матиму покищо найбільше до діла. З іншими знайомлюся пізніше. З-поміж них, один із перших дорадників ген. Тютюнника, енергійний, опанований полковник Добротворський (дехто вважав його підполковником) — начальник Військового Управління. Інж. Віктор Яновський керував тут Відділом Транспорту (залізниць) з підвідд. Пошти, Телеграфу й Телефону) з завданням: підбору відповідних людей на тих секторах в Україні, стеження за транспортом по залізницях тепер та справним його функціонуванням під час повстання, втримуючи ввесь час зв'язок з районовими повстанськими комітетами. Штабова сотня була під командою сотн. М. Чижевського. Гарматна Бригада була в руках полк. Чижевського. Відділом, чи підвідділом майбутньої жандармерії, керував, чи пак організував його полк. Ілупенко. Цивільне

Управління перебрав згодом ст. лейтенант фльоти Михайло Білинський. Фінансово-господарський Відділ — Красовський. Армійський Шпиталь — д-р Олександр Плітас (його особисто я не знав і з ним не зустрічався). Постачанням завідував Хоха. Була при Штабі ще й Інспектура, на яку полк. Отмарштейн не звертав моєї уваги, тому й скупі були мої відомості та зацікавлення нею. Був при Штабі ще підполковник Ступницький, як намічений комендант майбутньої 2-ої Повстанської Групи.

Я не знав, правдиві це, чи прибрані прізвища й військові ступні, та не прикладав до цього більшої ваги, бо і я називався тоді «поручник Дмитро Стрілець», а полк. Пересада жив у Львові рік опісля, як ген.-хор. Суходольський.

Вже з цього видно, що, приготовлюючись до повстання, Штаб дбав про кадри для майбутньої повстанської армії, наладнання господарства й удержання ладу в країні. Організаційна праця в kraю була складна й нелегка, щоб на ній можна було певно будувати оперативний план. Та проте Штаб нав'язав зв'язок з більшими, середніми і більш надійними окремими партизанськими групами, залізничниками й телеграфниками, та — через Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет у Києві — з деякими повстанськими групами, що організовалися посеред большевицьких установ, із довіреними людьми навіть серед деяких частин Червоної армії. Поділивши Україну на 20 і кілька районів, Штаб допомагав творити там районові повстанські комітети, установив передавальні пункти для контакту з ними при польському кордоні: в Копичинцях — під проводом сотн. Кузьменка-Титаренка, у Крем'янці — з сотн. Редькою, в Корці — з сотн. Ліневичем, у Сарнах — із сотн. Головком. Керівники Відділів Штабу були раді з успіхів своєї праці, був ними вдоволений і ген. Тютюнник.

Не все і не всюди справно й задовільно функціонувала та мережа зв'язку та інформації, якими деколи користувався майор Фльорек, доповняючи або контролюючи свою знаменито зорганізовану й густо розбудовану розвідку на Волині, Київщині й Поділлі. Одна така контроля мала виявити буцімто зовсім неправдиві відомості інформаційної служби Штабу, за що кілька винних опинилися в тaborі Домбе (підполк. Нетреба). Як доведено цю брехливість та чи не крилася в тім якась інша думка майора Фльорека, — годі сказати, не маючи вичерпних певних даних; згадую про це так,

як оповідав мені полк. Пересада. Пише про це теж сотн. Г. Рогозний:²⁰ «У той час, як майор Фльорек одержував усі інформації безпосередньо від своїх агентів з Києва, Одеси й т. д., то наші розвідники майже не важилися перейти кордонів Польщі й більше вешталися біля прикордонних залізничних станцій (Здолбуново, тощо) випрохуючи від репатріантів, що поверталися з советів до Польщі, старі бульшевицькі газети, інформації і т. д. З такими «відомостями» являлися вони до нашого штабу, оповідаючи цілі гори нісенітниць. На підставі цих відомостей штаб навіть мав цілий реєстр бульшевицьких частин, які за даними нашої розвідки, мали прилучитися до нас, як лише переді демо Збруч. Тих обіцянок наших розвідників довелося нам довго чекати... Методи перевірки розвідників у нас не були налаodedжені». — Через одно речення далі Рогозний пише: «Швидко скандална правда вийшла наверх і виявилось, що наші інформатори навіть ані не думали виходити на советську територію. Першими попалися на тих містифікаціях сотник Хрешчук і підполк. Тадей Нетреба».

Сказали мені дальше в Штабі, що ген. Тютюнник особисто, поза працею Штабу, ще в червні нав'язав через Савінкова контакт із російським повстанським провідником Антоновом, а на початку серпня мав домовитися з повстанцями кримських татар щодо спільногого протибульшевицького повстання.

Довідався я теж про таке — на мою думку диво, що Головний Отаман вислав у квітні двох старшин на Брацлавщину, щоб окремо від праці Штабу ген. Тютюнника організувати повстання з допомогою Всеукраїнського Повстанського Комітету в с. Обідне, біля Немирова; що Головний Отаман ще в половині травня мав намір сам піти на повстання, та залишив цю думку і виявив її аж у другій половині серпня.

Далішою новиною для мене було, що й декотрі політичні групи збралися підготувати повстання в Україні, але теж сепаратно, без взаємного порозуміння і співдії з Повстанським Штабом.

Хотілося мені вірити, що це приспішить, пошириТЬ і скріпить повстанські сили, бо чайже до об'єднання не буде перешкод, як лише повстання зачнеться.

²⁰ «Базар», 1934. Накладом автора (Бібліотека «Самостійної Думки», в Чернівцях), стор. 14.

Тим часом вал загального, щораз то більше жорстокого терору в Україні, торощив теж і партизано-повстанські осередки, район за районом так, що до кінця липня, хоч не впovні зліkvідовані, вони вже втратили загрозу бути небезпекою для большевиків. А помагали в цьому, крім большевицької розвідки в краю й за кордоном, свої ж таки доносики там на місцях, які винні в крові соток тисяч своїх земляків, байдуже, чи те було «для добра революції», з лояльності супроти нової влади, «у рамці котрої треба було якось вкластися», чи найогиднішої нікчемності. Наприклад: отаман Грудницький видає київській ЧК, місце, де можна арештувати от. Мордалевича, Струка й Орлика. Арештований начальник розвідувального відділу тієї повстанської групи — Козловський видає тій самій київській ЧК кілька відомих йому адрес членів Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету в Києві. Одеську повстанську організацію допоміг знищити Зелемкевич, а захоплені документи й зізнання арештованих тоді допомогли виарештувати членів Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету в Києві. І т. п.

Не минула ця моральна гнилізна й урядових кіл у Тарнові (сотн. Петро Жидківський)²¹ та Повстанського Штабу (начальник оперативного відділу — підполк. Снігірів і сотн. Заярний).

²¹ Про цього Жидківського пише інж. В. Яновський у своєму спомині «За Україну, за її долю» так: «У серпні стали надходити до штабу доривочні відомості, що москалі розкривають наші організації особливо, на правобережній Україні. Ще не встигнуть деякі наші агенти прибути до наміченого пункту, як уже їх виявлено, заарештовано й розстріляно. Тоді ж одержали ми відомості, що нелегально має відправитися на Україну з таємним дорученням від Головного Отамана Петро Жидківський. У повстанчому штабі вже були відомості з України, які змушували штаб ставитися до п. Жидківського з застереженням. Отже, коли п. Жидківський справді прибув до штабу, його було затримано й відправлено назад до Тарнова. Незабаром до Тарнова було командировано мене, щоб з'ясувати там ро лю Жидківського. Я з'ясував це при особистій доповіді Панові Гологенному Отаманові, але Головний Отаман відповів, що не дас віри цим відомостям, бо за Жидківського ручиться цілий комісарят за лізниць України. До цього слід додати, що п. Жидківський, користуючися з цілковитого довір'я комісарів за лізниць, увесь час перебував в оточенні осіб, дуже близьких до Головного Отамана й у якого часто бував і сам». — Трохи далі Яновський продовжує: «Не минуло й двох тижнів, як ми одержуємо повідомлення з України, що з Києва було вислано, спеціальний потяг, який, простуючи маршрутом

Великої шкоди підготовці до повстання завдавали теж і пристрасті особистих амбіцій і партійних інтриг та комбінацій. — Наприклад: ген. Тютюнник шукав співпраці з хліборобами-демократами й соціалістами-самостійниками, а що ті були в опозиції до Петлюри, отже — одна «інтрижка» готова. А що генерал Тютюнник ставився критично супроти декотрих членів уряду в Тарнові, отже — ще один малий «добавок олії до вогню». Інж. Віктор Яновський каже у своєму спомині «За Україну, за її долю», що йому «стало цілком ясно, що поруч із урядом, що в Тарнові, на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою, ніби формується якийсь інший, новий уряд, на чолі якого має стати генерал Тютюнник. За якийсь час ці мої підозріння перейшли у певність і я в цьому цілком переконався, бо одного разу полковник Добротворський сказав: «Як тільки ми закінчимо повстання й опануємо Україну, то будемо пропускати на Україну всіх із Тарнова, навіть і уряд, за посвідками та дозволами, що їх видаватиме полковник Лупенко». Далі каже інж. Яновський, що й Головний Отаман питав його, чи знає, що ген. Тютюнник має намір, по замиренні в Україні, захопити владу до своїх рук, що посилаючи Яновського до Повстанського Штабу, Головний Отаман «був певний у мені і сподівається, що й надалі залишуся вірним ідеалам УНР і на жадну авантюру не піду. Я запевнив його в цьому».

Повстання мало зачатися в перших днях вересня. Для цього ген. Тютюнник хотів зачати в половині серпня підтягти бойові частини з тaborів до намічених пунктів більше польсько-советського кордону. Та польське військове командування відмовилося виконати обіцянку озброїти чотири українські дивізії, а приданих до бойового вивінування і пропущеня в Україну було всього коло 1000 осіб, і то не зразу, а «у відповідний час», мовляв, — така вимога «рacciї стану».

Серед українських кіл, у яких була ще віра в більшевицько-польський збройний конфлікт, всеодно ким і як викликаний, та серед тих «закоханих» у поляків, які вірили в незмінну готовість Пілсудського й польського генерально-го штабу одягнути, озброїти й випустити з тaborів обіцяних

Козятин-Жмеринка-Проскурів-Кам'янець, — позаарештовував усі нації організації — в кількості 135 осіб. Цим потягом іхав також і Петро Жидківський і, не соромлячися, виходив на станції, як напр. Козятин, Жмеринка. Отже, підозріння штабу щодо Жидківського справдилися».

четири дивізії, як це було ще в червні, або, що бодай не буде ніяких перепон вирушити на повстання, — наступила констernaція. Заговорено мовою розчарованих. (Полк. Отмарштейн зарахував до них і ген. Сальського). Згодом пущено навіть в обіг вислів про «саботаж» поляків, та що «полякам повстання потрібне лише для того, щоб потурбувати большевиків») так, буцімто не українські урядові кола в Тарнові і не дехто з українських генералів, а поляки самі задумали і самі вели всю акцію підготовки повстання). Навіть І. Мазепа пише на стор. 99-й третьої частини «Україна в вогні і бурі революції», що польський генеральний штаб ставив перед собою обмежені завдання: «лякати большевиків перспективами можливих заворушень в Україні, сіяти там хаос та безладдя, але самим українцям не давав змоги робити якусь поважнішу акцію». А трохи далі (стор. 105) він каже, що «поляки не були зацікавлені в успіхах нашої боротьби».

Зволікання, а врешті й відмова польського військового командування звільнити з тaborів українську армію, видати їй зброю й пропустити в Україну, ішли поруч з виміною нот між польським урядом у Варшаві й советським у Харкові.

У тих нотах «передавнювалися», заперечувалися, тратили на гостроті взаємні обвинувачення. Советський уряд у Харкові доводив про необхідність й бажання мирного співжиття народу України з народом Польщі та пошанування постанов Ризького договору. Але той самий харківський уряд теж домагався зліквідування на території Польщі всіх організацій, комітетів та відділів, а з ними й штабу Тютюнника, існування яких, нібито перечить постановам Ризького договору. Не без уваги компетентних польських чинників був факт перебігу до большевиків донощиків з відомостями про підготовку до повстання та в парі з тим нові арештування в Україні й нові зізнання, про котрі мовилося в советських нотах.

Не варшавський пакт, хочби навіть де в чому якось і змінений, а Ризький договір був тепер основою польської реальної політики на сході.

Так отже, опрацьований плян серпневого повстання ставав нереальним.

Але підготовки до походу в Україну не припинено (згідно з інформаціями полк. Отмарштейна), щоб і малими

силами, але таки збройно підтримати на дусі населення у боротьбі з окупантом, заперечити цим законність Ризького договору, а як тільки населення повстане, допомогти йому вигнати окупанта.

Хоч Головний Отаман і дехто з уряду УНР в Тарнові мали певні застереження щодо ген. Тютюнника, на випадок повстання та його успішного закінчення, то з тактичних оглядів усю відповідальність за цю підготовку до походу доручено ген. Тютюнникові. (Ці відомості подав мені полк. Отмарштейн).

Що була не лише потреба походу, але були й деякі вигляди на успіх та що це бачив не лише сам ген. Тютюнник, видно хочби й з того, що, Головний Отаман не лише не припинив підготовки до цього походу, але й на місце полк. Кузьмінського, який уступив, призначив полк. Отмарштейна, як нового Начальника Штабу Повстанської Армії, що мала зформуватися в Україні. Головний Отаман не стримав виїзду у похід численного складу службовців «Цивільного Управління», а окремим листом виряджав людей у похід. Головний Отаман був певний щодо лояльності співпрацівників Штабу Тютюнника, на випадок успішного закінчення повстання (свідчення інж. Яновського).

Термін проведення повстання відкладено на початок листопада.

Треба тут ще окремо завважити, що дехто з наших ме-муаристів переочив, що були два періоди підготовчої праці Повстанського Штабу: на весну, — з готовістю поляків піти нам на руку, і в літі — з нехіттю поляків із перешкодами. І цей недогляд покутує у сучасних писаннях, хоч промінуло вже 40 років з того часу. Коли ж поляки погоджувалися на те, що «у сліщний час» зможе «продергтися» в Україну відносно малий відділ із зброєю, то були певні, що ні через це, ані через нові відомості від донощиків про підготовку до походу, большевики не підуть війною проти Польщі, а «інцидент» буде вияснений у нових нотах.

Большевики швидко відгадали наміри Тарнова і Варшави, мовчки вичекали, бо могли побачити у поляків державницький спосіб думання, а пізніше, лише для пропаганди, сказали, що похід в Україну в листопаді 1921 року відбувся «з поляками проти України». А відтак веліли повторити це ще й самому ген. Тютюнникові, коли він опинився у них.

9.

ГЕН.-ХОР. ЮРКО ТЮТЮННИК

По кількох днях моого перебування в Штабі полк. Отмарштейн відрекомендував мене ген. Тютюнникові, що оце повернувся з якоїсь поїздки (Варшава-Тарнів, або лише одне з них). Приїхав дещо сердитий: уряд у Тарнові — це «розгублені нероби», а «Петлюра перетомлений». На поляків гнав ціле пекло роздратованих чортів за неуступчivість у зайнятому становищі супроти відпущення й озброєння української армії. Так легко і без ризику можна було підвезти людей і зброю під кордон, а там ми були б уже собі порадили, — думав генерал.

Але Варшава відпекувалася від усього, а ДОК/ІІ-Львів помогло б «бардzo хентнe, але мусими меcъ розказ», але й потішало, що «вшистко бендзe добже, раз пан генерал здецидовани вимашероваць» (слова майора Фльорека).

На гадку ген. Тютюнника, нам треба побороти всі труднощі, яких можна ще сподіватися від поляків, походу не відкладати до наступної весни, бо це було б те саме, що відібрati населенню України всі надії на рятунок, який воно бачить і шукає його в нас, та що на цю нашу поміч тепер прийшла остання пора.

Ген. Тютюнник не був балакучий. Але й із того, як виявляв себе в словах і плянуванні праці, пробивалася в нього віра у загальне повстання, в першу чергу на Правобережжі. Однак, рахувався він і з тим, що воно може й не всюди спонтанно спалахнути, тому й надавав багато уваги партизанським операціям, мовляв: вони в нашому випадку більше відповідні, дроблять і послаблюють сили ворога. На випадок невдачі з повстанням, він думав партизанити далі, «не давати відниху окупантові, не дати топити України в котъолку московського комунізму, партизанити, аж врешті

вона стане вільною від усякого гада». Він був гордий за свій досвід, набутий у минулорічному зимовому поході.

Розбивання большевиками партизано-повстанських осередків вінуважав лише переходовою затримкою ініціативи, тим більше, що такі осередки, пов'язані Всеукраїнським Центральним Повстанським Комітетом, хоч і не всюди ще належно розбудовані, заповідалися бути добре зорганізованими, дбайливо законспірованими. На них він покладав великі надії, бо вони мали помогти внести у повстання одночасну масову близькавичність зризу (залізниця, телеграф, телефон), облегшити опанування державних установ і споруд, помагати втримувати дисципліну й лад. Хоч їх організаційна мережа поперевана, зв'язок з ними є і хоч вони послаблені, але не зневірені, — вони є лише частиною організованого повстанського руху. Подібно мається справа з партизанськими осередками, неохопленими Всеукраїнським Центральним Повстанським Комітетом, а теж пов'язаними з нашим Повстанським Штабом. Так твердили зв'язкові, в те вірив ген. Тютюнник.

Він надіявся на підтримку бодай якоїсь частини українців у Червоній армії. Прив'язував велику вагу до розходжень між російською комуністичною партією і комуністичною партією большевиків України.

Гнів і дух спротиву населення ще не зломаний, про що доводять окремі інформатори Штабу (останній із них був Богун, десь у половині жовтня, що між іншим приніс теж вістку про творені большевиками провокаційні повстанські відділи під українськими прапорами).

Для встановлення цивільної влади на час до закінчення повстання генерал мав уже необхідний апарат, із готовими вступними розпорядженнями, інструкціями, грішми УНР і т. п. У кімнатах Штабу справді було багато того друкованого плянування практичної роботи, на що звернув мою увагу полк. Отмарштейн.

Семимісячні чи навіть довші приготування до повстання часами вже й дратували ген. Тютюнника, тим більше, що вже і Савінков зачав непокоїтися пересуненням терміну по-

встання, бо повстанські частини Антонова були готові атакувати большевиків на нашому лівому крилі.²²

— «Треба вже раз зачати діяти, діяти!» — казав ген. Тютюнник. Може й тому часом замало уваги надавав він стратегічним, оперативним чи організаційним пропозиціям начальника Штабу, мовляв, усе вже обдумано у виробленому пляні з серпня, а дальші поправки прийдуть у час дій. — «Буде так, як буде», — якось раз сказав генерал. Та полк. Отмарштейн давав собі і з цим раду.

Генштабу Генерал-полковник
Микола Юраків Голова Вищої Військової
Ради УНР 1920-1921 р.

²² Рівночасно з переходом частин нашої Повстанської Армії польсько-советського кордону, частини Антонова це і зробили в Тамбовщині стягнувши на себе війська червоних навіть з Овруччини й Чорнобиля.

10.

ПОЛК. ГЕНШТАБУ ЮРІЙ ОТМАРШТЕЙН І ЙОГО ПРАЦЯ

По втечі підполк. Снігрова до більшевиків, оперативний відділ Штабу існував лише формально, а всі справи провадив полк. Отмарштейн сам. Сам приймав і в потрібних йому подробицях випитував звітодавців передавальних пунктів та зв'язкових з України. У його мапі було багато різних дрібненьких значків і чисел, а в окремому записнику легенди до них; це ворожі частини, військові, ЧК і різні «карательники». Протягом короткого часу стверджено, що більшевики пересували декотрі частини в інші повіти, втримуючи тим бойовий дух серед них та рівночасно застрашуючи населення появою нових частин, дезорієнтуючи чужу розвідку, втримуючи стан постійного напруження й непевності, а себе оберігаючи від можливих випадків за-приязнювання частин із населенням.

Перші безпосередні інформації, що їх одержав полк. Отмарштейн із районів, були, за його висновками, занепокоюючі. Власні сили, тобто повстанські осередки і групи, творені самим населенням, повстанськими, організаціями і Партизано-Повстанським Штабом в Катеринославщині, Поділлі і частинно в Київщині, були сильніше пошкоджені більшевицькими погромами, ніж це спочатку здавалося, а ще більше, коли порівняти з відомостями про стан із червня-липня. Необхідними були: віднова зв'язків і поповнення в організації. — Час повстання був, хоч і не передавнений, але спізнений; населення було літом таки моторніше, ніж тепер, а проголошена більшевиками амнестія для повстанців захитає, якщо вже зовсім не вихопила нам із рук повстанського отамана Мордалевича, — говорив полк. Отмарштейн. І він уважав себе спонуканим, при кінці вересня, запропонувати ген. Тютюнникові відклести похід до наступної весни, мовляв, Край просив і розраховував на прихід армії, яку обіцяла йому Рада Республіки універсалом із березня і, коли Край не зачав без неї повстання літом, до-

трямав послуху. Так і найкраще оцінив ситуацію. Замість армії, ми мали б попровадити туди всього одну тисячку осіб, та й то ще не відомо, як далеко підуть поляки в своїй лояльності супроти большевиків, як реальної сили.

Ген. Тютюнник не злегковажив тим разом цієї пропозиції полк. Отмарштейна, бо «в чотирі очі» перепитував усіх співробітників Штабу, чи запитаний вірить в успіх повстання чи треба б його відкласти, та чи сам вільно зважується піти на повстання.

Хоч полк. Отмарштейн не був в оточенні ген. Тютюнника самітний із цією пропозицією, але тому, що ніхто його не підтримав ясно й відверто, а він не уступив зі становища начальника штабу, — пропозиція перепала. Ген. Тютюнник уважав себе тепер переможцем в оцінці ситуації і плянування дій. І звідси вийшло рішення генерала — походу не відкладати, — про що була мова вище.

Інж. Віктор Яновський пише про те в своєму спомині «За Україну, за її долю», що Головний Отаман теж питав його, чи вірить в успіх повстання, а він відповів, що «частина штабу відмовилася іхати, не маючи такої віри, а я особисто іду, хоч і переконаний у тім, що ми спізнилися, і лише, покладаюся на ласку Божу».

Не зважаючи на велику увагу до інших, можна було почути від полковника і докір «штабовцям у фраках», головно в Тарнові, за змарноване літо, що створило нові труднощі, перед якими стояв тепер Штаб. А вже з досадою говорив полковник про зрадників, які зі штабу в Тарнові і зі штабу у Львові понесли большевикам відомості про підготовку до повстання. Хоч це й не було єдине джерело таких відомостей, хоч які скупі та передавнені вони не були б, відомо, що большевики зужиткують їх по своєму. Вже само «нашествіє» таких інформаторів на них є багатомовне. Мені радив бути обережним у розмовах із людьми, що вештаються біля Штабу, а яких я добре не знаю.

Щоб мене ліпше зорієнтувати в положенні, полк. Отмарштейн оповів мені таке (як пам'ятаю): — Саме в тих днях, коли ви прибули сюди з табору, советський уряд у Харкові передав польському урядові ноту з прізвищами нашої служби зв'язку при кордоні і декотрих арештованих в Україні, та з одержаними відомостями від цих останніх і зі згадкою про захоплені документи. Між зібраними матеріалами мала б бути й відомість про нараду ген. Тютюнника у Варша-

ві в половині червня ц. р. з Савінковом і його штабовими старшинами, у присутності представника військової канцелярії начальника Польської Держави й одного француза. Предметом наради, — казалося в харківській ноті, — був Тютюнників плян повстання в Україні, з поділом її на райони при 5-ох операційних групах. Харків домагався ліквідації Повстанського Штабу, його клітин та організації Савінкова, згідно з постановами Ризького договору. Хоч відомості в ноті давні і не цілком правдиві (така вже мова нот — трохи фактів, хоч і застарілих, трохи пропаганди, трохи залякування і трохи обіцянок). Звідси, — закінчив полковник, — стільки уваги повинно бути до справи донощицтва большевикам. Тому ви пізнали ген. Тютюнника в дещо по-дратованому настрої по його поверненні з поїздки.

— Штаб працює від березня, в перших днях вересня мало зачатися повстання і за короткий час ми під демо на Україну, а не маємо необхідних map бодай для командирів більших частин, — якось раз сказав був до мене полк. Отмарштейн. І я таки добре набігався кілька днів по всьому Львові, поки роздобув пару аркушів map з різними місцевостями Волині, Київщини, Поділля, бо й не в кожного старшини української армії збереглися військові mapи, а хто їх мав, не хотів з ними розставатись. Аж через кілька днів, я довідався, що Савінков передав був нам пачку map.

Може не буде зайвим зазначити, що коли вже полковник, хоч дуже нерадо, звертав увагу на недоліки чи якісь помилки в праці Штабу, то робив це в такій формі, що ніяк і в нікого не викликав зневіри чи знеохоти; хотів, щоб ті помилки бачити, влучно розуміти і їх своєчасно виправляти. Таким він був перед походом і в час походу. Він був знавцем своєї справи і дуже поважаний навіть тими, які ще вчора вважали його «чужим».

Щодо партизанки на довшу мету, то, на гадку полковника, вона не знайде тепер значної підтримки населення; вона могла б лише допомогти вибухові повстання; умовини партизанок зразка 1919-1920 рр., далеко поза нами, а бачимо це надто виразно вже тепер, — казав він.

Вже з короткомовно наведеного вище видно, якою складною стала справа з повстанням за останній час, а справа вимаршу зокрема. У полк. Отмарштейна перемагало бажання, щоб усі свої сили, знання й сприт повністю використати для успішного виконання покладених на нього і принятих ним

завдань. Так він і поступав. Його вислів по повороті з походу, що пішов він на повстання, щоб ніхто не міг йому закинути, що він боягуз, — був адресований до когось на завважу, що полковник міг і не йти в той похід.

Отже, — йдемо таки на повстання! — Повстане Волинь і Київщина, — то повстане Поділля, Катеринославщина, Полтавщина й уся Україна. — Ідемо як передова пробойова частина. — Терен початкових дій: Олевськ-Київ-Хвастів-Житомир-Шепетівка-Олевськ. Тут організував і підготовляв до повстання свої осередки Партизано-повстанський Штаб понад шість місяців; звідси воно врешті тепер мало б і зачатися, при одночасній допомозі рейдів Гальчевського, Зabolотного (Балта-Ольгопіль), Шепеля (Винниця), Лиха (Липовець), Брови (Кременчук).

Для цього ген. Тютюнник і полк. Отмарштейн визначають приблизну кількість старшин і козаків за родами зброї, —крім 4-ої дивізії, котру, як можна в цілості, бажав мати біля себе генерал, — яких треба зажадати від інших частин по таборах, а в тім від 3-ої і 6-ої дивізій, за бажанням полк. Отмарштейна. Вони обидва не виключали й можливості, що, крім дозволеної поляками кількости, ще щось «доскочить» по дорозі до кордону. Перевезти їх усіх, і розмістити їх треба у прикордонних місцевостях, як було пляновано раніше.

І так: відділ ген.-хор. Василя Нельговського — в Корці. «Відділ Окремого Призначення», або інакше «Подільську Групу» під командою підполк. Михайла Палія, — в Копичинцях. «Північну», або інакше «Волинську Групу» (Київська дивізія під командою ген.-хор. Янченка), — в селах Великий і Малий Мицьк, Велика і Мала Стедина.

Людей набирати за виразною добровільною згодою і то з поміж найздоровіших, найвитриваліших, найбільш бойових.

Крім цього, ген.-хор. Гулий-Гуленко організував у Румунії т. зв. «Басарабську Групу» з інтернованих там вояків армії УНР.

Десь у половині жовтня виїхали старшини-набірщики в тaborи по людей.

Первісно плянований перехід військових частин на Лівобережжя і щойно там піднімати повстання, — змінено новим пляном: усім бойовим групам перейти по можливості без більших боїв у тили прикордонних большевицьких вій-

ськових частин, виславши менші відділи до партизанських осередків указаних Головним Повстанським Командуванням для зв'язку й підтримки на випадок повстання, або в рейдах. Групам з'єднатися з собою в дніх 7-10-го листопада у районі сіл: Заньки — Миньківка — Ходори — Котівка і звідти почати повстанські дії за наказом, який там буде виданий. (Була мова про захоплення Радомишля, Хвастова, Коростеня, або після Радомишля, наскок на Святошин і Київ. А як лише населення повстане, тоді щойно перекинути групу підполк. Палія на Лівобережжя).

У трикутнику: Коростень-Радомишль-Київ найкраще трималися відділи Орлика, діяли відділи Струка й Мордалевича та Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету (за Рогозним — Національної Козачої Ради) не поминаючи очевидно й нових осередків, організованих Партизансько-повстанським Штабом, а в тім особливо важливими залишничниками. Ворожа військова обсада була тут слабша, ніж на півдні.

Як населення не повстане, тоді яко мага довше втримаємося там, чим більше замішання завдамо ворогові, чим більше перешкодимо вивозові продналогу з України, — тим більше сил додамо населенню до боротьби з ворогом, із насильством якого те населення ніколи не погодиться, не визнає ніякого пакту, зробленого проти його волі.

Час вимаршу названих угорі груп був близкий. І от виходить:

НАКАЗ ПОВСТАНСЬКІЙ АРМІЇ Ч. 1. І РУХ ГРУП

Наказ Повстанській Армії

Ч. 1.

(організаційний)

Львів, 23 жовтня 1921 року.

1.

По наказу Головного Отамана, цього числа я вступив в Командування Повстанською Армією на Україні.

2.

Начальником Штабу Повстанської Армії призначений полковник Отмарштейн, якому наказую приступити до виконання своїх обов'язків і негайно зформувати штаб.

3.

Партизано-повстанський Штаб при Головній Команді військ УНР розформувати і залишити замість нього Українське Пресово-Інформаційне бюро.

4.

Старшин, урядовців і козаків, які залишаються поза Штабом Повстанської Армії і не увійдуть в склад Пресово-Інформаційного бюро, негайно відкомандиравати до попереднього місця їх служби.

5.

Всім командуючим групами на Україні, а через них і командуючим районами, перейти з безпосередньої підлегlosti Головному Отаманові через ПП Штаб в підлеглість мені через Штаб Повстанської Армії.

6.

Для майбутнього постачання Повстанської Армії і доставки її всього необхідного зза кордону, призначаю фінансово-закупочну комісію під головуванням Євгена Архипенка, в складі членів: генштабу полк. Пересади і поручника Нестеровського.

Комісії приступити до праці, керуючись моєю інструкцією, яка буде видана окремо.

7.

Командуючим 2-ою Повстанською групою призначається полковник Ступницький, якому доручається негайно зформувати штаб і донести про вступ до виконання своїх обов'язків.

8.

Всі частини, які прибули з тaborів в район Рівне — Костопіль — Міцк і Копичинці, переходять в склад Повстанської Армії.

З частин, які знаходяться в районі Рівне — Костопіль — Міцк, ген-хор. Янченкові наказую зформувати Київську дивізію по інструкціям, які додаються окремо з тим, щоби люде кождої дивізії не розпорушувалися по різних частинах.

Начальником Штабу Київської дивізії призначаю генштабу підполк. Лушненка.

З людей, які скупчені в районі Копичинці, підполк. Палієві наказую зформувати спеціальний відділ по моїм вказівкам.

З людей гарматного полку IV-ої дивізії сотникові Чижевською зформувати штабову сотню, якій перейти в розпорядження Начальника Штабу Повстанської Армії.

**Командуючий Повстанською Армією
генерал-хорунжий ТЮТЮННИК**

З датою два дні пізніше, оголошено такий заклик до населення України:

«Громадяни України!

Збройною силою, зрадою й підступом опанували наші закляті вороги Україною. Почали забирати з нашого краю скарби, нищити наш добробут, знущатися над народом. Бувше панське ярмо замінили ще гіршим ярмом комуністичним.

Серед нечуваної руїни опинилася Україна. Край, що плинув молоком і медом, нині залитий слізами і кров'ю. На захист свого краю виступили ліпші сини наші, вони склали повстанські частини і чотири роки безпереривно билися за волю України. Тяжка була боротьба повстанців з московськими окупантами, та український народ не опустив рук. Він не зрікся надії здобути собі волю, лише більше загартувався в цій боротьбі.

По окремих виступах повстанців в різних місцях України, почалася довга й уперта організація цілого українського народу для одностайного збройного виступу проти чужих завойовників. Організація скінчилася.

Тепер ми вступили в останній і рішучий бій проти ворогів Рідного Краю. Народнім повстанням керує Головне Повстанське Командування. Перед очима цілого світу ми здаємо іспит і покажемо, що наймитами у чужинців вже ніколи не будемо. Ми є окрема нація, чусмо в собі силу, в нас палає любов до свого краю й ненависть до ворогів його.

Ми переможемо! Здобудемо в своїй хаті свою правду, і силу, і волю. А волю свою висловить весь Український Народ устами своїх делегатів, яких обере до Українських Установчих Зборів. Установчі Збори будуть скликані після того, як звільнимо цілу Україну. На цих Установчих Зборах народні представники установлять, як нам жити і управлятись надалі.

З моменту вигнання окупантів народ має право на здобутки революції. Земля, яку добули селяни своєю кров'ю під час революції, лишається у їх власності. Великим власникам земля повернута не

буде. Лишається восьмигодинний робітничий день. Всяка агітація проти цих здобутків каратиметься повстанським судом.

Влада в центрі під час боротьби належатиме Головному Повстанському Командуванню. Всім громадянам на місцях організувати зараз же народну владу.

Головне Повстанське Командування кличе всіх громадян України до смертельного бою. Хай в ці великих дні ніхто не ухиляється від визвольної боротьби! Хай всі вийдуть на бій, все дадуть для бою!

Хай приватні хатні незгоди будуть забуті на час, аби в єдиному напруженні скинути ненависне чуже ярмо.

Тисячі тисяч замучених синів України, зруйнований і поруганий край вимагають помсти. Хай гармати і коси, кулемети і серпи викуютуть нашу волю.

Жива могутня Україно, вставай до ліпшої долі!

Головне Повстанське Командування

Ставка, 25 жовтня 1921 ²³.

Повстанські групи з інтернованих вояків переходили по черзі польсько-советський кордон, пробиваючись углиб України за одержаними наказами.

Першою перейшла цей кордон вночі з 19 на 20 вересня група ген. Нельговського, у складі 16 старшин і 14 підстаршин, із завданням: удержувати контакт і координувати дії повстанських організацій та приготувати населення до загального повстання в повітах: Зв'ягель, Житомир, Радомишль, Мозир, Овруч.

Я не бачився з ген. Нельговським по повороті з походу, і не знаю, чи він, або хтось із його групи написав щось про похід цієї групи, про сили і справність наших повстанських осередків по районах дій і руху цієї групи.

Знаємо лише з спогаду сотн. Петра Ващенка — «До рейду 1921 року», — що ця група, по чотиридневому марші, прийшла в район містечка Ємільчин, та з перших днів жовтня налагодила зв'язок з місцевими повстанськими організаціями (за зв'язкових були малолітні хлопці, привезені з табору). Далі, що 5 листопада приїхав карний відділ до Янчі Рудні і за хустки хотів добути від жінок відомості про повстанців, але сотн. Головко з відділом групи цей відділ

²³ I. Мазепа: «Україна в вогні і бурі революції». III/219-220 і III/103-104.

обезбройв без втрат у своїх людях, здобувши 60 осідланих коней, дещо одягу і взуття. З цього джерела відомо мені теж, що група ген. Нельговського протягом короткого часу побувала в районі Радомишля, станції Тетерева, біля Мозира і Олевська. Що на Олевськ наступало коло 150 повстанців з довколишніх сіл, усі віком 18-20 літ, озброєних рушницями, револьверами, а навіть косами, але большевицька кіннота силою до 300 шабель і піхоти до 600 баґнетів змусили повстанців відступити. Врешті, що з конечності через великі і зигзакуваті свої рейди, ця група не з'язалася зі Штабом Головного Повстанського Командування, а, переслідувана большевицькою кіннотою, та дізвавшися про розбиття Волинської Групи, група ген. Нельговського відступила в Польщу 20 листопада.

Та цих відомостей замало для повноти образу руху і дій наших груп, які не мали ніякого контакту між собою. Головно невідомо, куди й коли саме переходив ген. Нельговський зі своєю групою в район Радомишля (Нянівка-Котівка-Ходори), а звідти на північ і захід до советсько-польського кордону.

З уваги на брак тих відомостей маршрут групи ген. Нельговського у нашій схемі руху груп показаний лише як здогадний.

Була б велика шкода, якщо б ця прогалина в історії походу 1921 року залишилися б незаповненою правдивими даними.

Другою мала вирушити група ген.-хор. Гулого-Гуленка, а писаний наказ про те повіз йому його ж таки окремий післанець 15 або 16 жовтня.

Перейшовши румунсько-советський кордон, група мала зразу розпочати бої з большевицькими частинами, стягнути на себе увагу большевиків та облегшити тим Подільській Групі перехід на Україну. Варто при цьому зазначити, що полк. Отмарштейн зовсім не розраховував на допомогу цієї групи, вважаючи її просто за неіснуючу та радив підполк. Палієві теж не розраховувати на жадну підтримку демонстраційним виступом цієї групи. І справді, ця група не вирушила у визначений час, але таки вирушила, мала бої з большевиками 3 листопада і швидко повернулася назад. — Ну, що ж, — «обставини» і «співвідношення сил», але наказ таки виконано.

Сотник Іван Андрух
референт Звільнення Зв'язків
Всесуїнського Центрального Повстанського
Комітету в Києві

Біра Бабенко
з фільму
Зв'язкова Повстанського Комітету
Катеринополівщина

Наступною переходила Збруч «Подільська Група» під командою підполк. Михайла Палія-Сидорянського, що, прибувши з Александрова (на Куявах), мала 20 жовтня 525 людей. Помічником командира групи був призначений полк. Сергій Чорний. Начальником штабу був сотн. Аксюк, а начальником оперативного відділу — сотн. Пустовойт.

Із цієї групи, на підставі наказу Штабу Армії, й вислано вночі з 23 на 24 жовтня один відділ із 4 старшинами і 80 козаками в район Кам'янця Подільського, а другий у складі 2 старшин і 35 козаків у район Лянцкоруня для пов'язання партизанських осередків і приготування населення до повстання. Дальших 62 чоловік вернулися в табір, а решта, тобто 36 старшин і 306 козаків, переправилися через Збруч о год. 1-ї і 45 хв. вночі 26-го жовтня.

Вся група — це переважно кіннотники, але без коней. Про її озброєння пише Р. Сушко в «Базар», що вона переходила кордон, маючи 140 крісів, 4 скоростріли «Максима» та пару легких скорострілів. Але полк. Чорний у своєму спомині «Сторінка з Другого Зимового Походу» каже, що в час переправи через Збруч узято в полон 6 людей, у с. Бондарівка обеззброєно 40 людей кордонної охорони, а в Ольхівці обеззброєно навчальну команду, і тоді група мала 180 рушниць, 4 добре кулемети і кілька тисяч набоїв; крім того, загін дещо приодягнувся.

В дальшій мові про «Подільську Групу» буду триматися названого вгорі спомину полк. Чорного, річево і змістово написаного.

Завданням цієї групи було — пройти поміж московські війська, розміщені в районі Бар-Хмільник-Винниця-Житомир, стягти на себе увагу ворожого війська і тим відвернути його увагу від головних сил, що йшли Волинню, а, посушаючись вперед, прибути на 7-10 листопада в район Малин-Чоповичі-Радомишль, куди на ці дні мали надійти головні сили та влитися до них для дальших спільніх операцій.

У днях 27-30 жовтня Група проходить із боями, особливо в Бебехах, Згарку і Старій Гуті, розбиває 7-ий і 8-ий кінні полки, здобуває багато рушниць, кілька кулеметів, велику кількість набоїв, багато одягу і взуття. Крім того, здобуває 45 коней. Втрати Групи в людях: 1 козак убитий і 4 ранених.

В с. Крупани²⁴ захоплено 20 кіннотників, отже, прибуло 20 осідланих коней, 20 рушниць і стільки ж комплектів убрань.

2. ХІ. в бою під Авратином був ранений підполк. Палій, котрого під охороною 20 козаків відправлено до польського кордону. Команду групи перебрав полк. Чорний.

Підполк. Гр. Маслівець теж подав короткий огляд цього походу, як його учасник у Подільській Групі. Тому, що цей його опис боїв у Згарку, Старій Гуті й під Авратином дає ясніший образ, ніж тут у скороченні записано зі спомину полк. С. Чорного, подаю уривок огляду підполк. Маслівця.²⁵

«Під вечір того ж дня (27. X. — Д. Г.) група підійшла до села Згарок і аж під першими хатами села довідалася, що в селі стоїть полк кінноти з кінної дивізії Котовського. Роздумуватися і міняти напрямок було вже пізно, тому з місця вирушила в атаку на село. Кінні з шаблями вздовж вулиць, а пізні (що ще не здобули собі коней) — розсипалися по подвір'ях. Зчинилася стрілянина, поспішне сідлання коней червоними, що були розтрощені по подвір'ях, і стрілянина наша, коли їх по тих подвір'ях виловлювали, розброювали і відбирали для себе коней. Вже за смеркання стрілянина припинилася. Один з полків Котовського (було у його дивізії 4 полки) був розбитий, червоно-армійці або застрілені, або поховалися по клунях і стіжках, або повтікали пішки у сусіднє село, де був інший кінний полк Червоно-козацької кінної дивізії. Не затримуючись у Згарку та довідавшись від захоплених червоноармійців про присутність ще трьох полків кінноти Котовського в околишніх селах, група відразу вирушила в північно-східному напрямку і перед ранком (28. X. — Д. Г.) зупинилася на відпочинок у селі Стара Гута. Коли починало розвиднятися, Подільську групу заатакував з напрямку Згарка наступний кінний полк з дивізії Котовського — 7-й за назвою. Заставу нашу змели шаблями і увірвалися коленою в село. Там їх з-за плотів привітали наші кулемети і рушниці. 7-й червоно-козачий полк за пів години був зліквідований».

²⁴ Може в с. Крутнів, що над самим Бугом, бо с. Крупин с над доливом Буга, 3 км від нього на північний-захід. — Д. Г.

²⁵ «Тризуб» ч. 6. за ХІ-ХІІ. 1961. Нью-Йорк (Орган Укр. Нац.-Держ. Думки).

В погоні за втікачами, група наткнулася на гарматну батерою, але вона втікла на Згарок, а група рушила з Старої Гути в напрямі на Любар.

«1-го листопада під вечір (продовжує Маслівець — Д. Г.) група ввійшла в село Авратин і там заночувала. Ранком 2-го, коли витягнулася в дальший марш, відкрилася ворожа стрілянина по групі з заходу, полудня і сходу, залишаючи північну сторону ніби вільною. Саме нам був потрібний той напрямок. Коли група під ворожим далеким рушничним обстрілом вирушила на північ, — на чолі її, досить обережно, заatakувала знову кіннота, рухаючись за групою на конях, злазячи з коней та обстрілюючи нас на голому полі. Здалека, з боків побахкувала по нас піхота, не наближаючись. Наша передова розвідка принесла повідомлення, що спереду також розташовується до бою в декількох кілометрах ворожа піхота з гарматами. Для групи стало скрутне становище. Вогнем на досить велику віддаль ворог почав влучати по наших конях і людях. Поранено було командира групи, забито хорун. Ветухова (дядько небіжчика проф. М. Ветухова), пораїено і автора цього нарису. Група наша проривалася до лісу, що маячів на обрію на півночі. Кіннота ззаду наскоцила на наші вози з раненими та з припасами і відбила їх від нас. Командир групи, разом із 17 козаками, відбився від групи і вже мі його дальше не бачили. Команду перебрав полк. С. Чорний. Наці піші, що для них ще не здобуто коней у попередніх боях, як і ті, що їм ось тепер коней було вбито чи поранено, — залпами відбивали насідачу ззаду кінноту та все стримували її на віддалі. Кіннота наша зайнялася розсуванням ворожої піхоти, що наблизжалася, стріляючи з обох боків. Так, врешті, аж смерком дісталися до лісу, що від ранку виднівся на обрію. Частини ворожої піхоти, що мали групу зустріти з півночі, лишилися на місці з якихось причин, і це нас тоді врятувало. Зустріч з дивізією Котовського, а особливо бій під Авратином, вивели з складу Подільської групи майже половину людського її складу. Групі треба було дістатися за наказом під Київ, але на демонстрування і на бої з ворогом вона вже не мала сили, бо кількістю була на половину ослаблена. На конях були тепер всі, вози, які затримували і утруднювали марш, забрано ворогом, і група була знов дуже рухливою, хоч і слабшою».

Большевицькі автори І. Дубинський, Г. Шевчук у нарисі «Червоне Козацтво» на стор. 152 пишуть «що проти Поділь-

Генералу полковнику Юрію Отаричену
На честь Штабу Повстанської Армії
(від початку вересня 1921 року)

Генерал-хорунжий Юрко Тютюнук
Командувач Повстанською Армією в 1921 р.

ської Групи (Палія) командування збройними силами Советської України і Криму скерувало 2-гу червоно-козачу дивізію під ком. Дмитра Шмідта з району Хмельник-Літин. В авангарді йшла бригада М. Багнюка. На три сотні її 8-го полку в с. Згарок наскочили Паліївці, вбили кількох червоних козаків і захопили багато коней і два кулемети (30 жовтня). Вранці 31 жовтня на лісовій дорозі між Комарівцями і Старою Гутою авангардний 7-й полк врізався в кінний загін Палія, що летів назустріч. Знищивши в шабельному бою майже всю гайдамацьку кінноту, 7-ий полк увірвався в Стару Гуту. Паліївцям вдалося відбити село, але незабаром воно було знову зайняте червоними козаками. Бандити почали безладний відступ, по п'ятах їх переслідували червоні козаки. 2-го листопада, наздогнавши банду в Яблунівці, 8-й полк направився в обхід її, а лобові кінні атаки 7-го полку збили заслони банди під Яблунівкою, Березівкою, Северинівкою Стетківцями. Поранений в голову Палій залишив банду і втік у волинські ліси, а звідти в Польщу. Під Мотрунками 7-й полк оточив і знищив основне ядро банди, захопивши весь обоз і штабну канцелярію. Тільки невелика група паліївців встигла вирватися і відійти на Янушпіль. Незабаром і вона була розгромлена».

Наводжу цей уступ не як джерело для доповнення описаних подій, бо таким, припускаю, не вважали його і його автори (І. Дубинський — колишній командир полку Червоного козацтва, а Г. Шевчук — науковий співробітник Інституту історії АН УРСР), а лише як попалу до моїх рук згадку Державного Видавництва Політичної Літератури УРСР в Києві, з 1961 року, про ті жахливі часи наїзду і погрому окупантами України та про героїчний спротив і самооборону її населення перед московським наїзником.

Далі, на підставі спомину полк. С. Чорного, після бою під Авратином Подільська Група переходить 2 і 3. XI. через с. Камінь до Буди-Голубинин, а наступного дня на Биківку, де розбиває курінь червоної піхоти, здобуваючи 3 кулемети, кілька коней із сідлами і курінний прапор. Того самого дня захоплено в селі Курне Зв'ягельську Черезвичайку в повному складі (всіх повіщено на телеграфних стовпах). Звідти група прибуває 5. XI. в Пулін, а відтак через Топорище до Потіївки.

6. XI. дальший марш через Нянівку, Котівку на Ходори, маючи на увазі з'єднатися з головною Волинською гру-

пою в тому районі. Але ні висилана на всі сторони розвідка, ні розпити в селян не дали жадних відомостей про наші головні сили. (У Котівці в руки групи попадає начальник постачання 9-ої кінної дивізії з 20 озброєними людьми).

7. XI. група вийшла з Ходорів на Чоповичі. По дорозі, в Гутках, була заатакована відділом червоних силою 100 кінних і 200 піших, який після короткого бою розбігся, лишивши групі 40 коней і 2 кулемети. Власні втрати в цьому бою: 1 старшина і 4 козаки легко поранені. На день 8. XI. група мала 105 людей кінних, 185 піших, 10 кулеметів на тачанках та велику кількість набоїв. При групі було поранених 2 старшини і 19 козаків. (Недокладність у кількості кулеметів: 27. X. було їх 6. Здобуто: 28. X. — 4 кулемети, 3. XI. — 3 кул., а 7. XI. — 2 кулемети, значить, разом здобуто за той час 9 кулеметів, — отже повинно бути 15 кулеметів на день 8. XI., а полк. Чорний виказує лише 10. — Д. Г.).

8. XI. о 1-ій годині група вийшла з Гутків на Пиріжки, де пробула від години 4-ої до 12-ої, відтак затрималася в Баранівці до год. 16, ввесь час безуспішно шукаючи головну групу. Тоді група виrushila на Ксаверів, куди прибула 9. XI. о 3-ій годині. За відомостями від тутешніх селян, якийсь український загін мав проходити через села Великі Клеще і Рудню Базарську. Група пішла на ті села, але виявилося, що відомості Клещан були неправильні. Власна розвідка групи, вислана в напрямі Коростеня, принесла відомість про поразку головної групи в бою за залізничну станцію в Коростені та про дальший її марш звідти у напрямі на Чоповичі.

10. XI. о 8-ій год. полк. Чорний веде свою групу в напрямі м. Базар, але по дорозі довідався від селян, що в селі Великі Миньки карна експедиція збирає «продналог», отже, — пише полк. Чорний у своєму спомині, — «Обернувшись будьоновки зірками наперед та розгорнувши прапора 8-го кінного полку, наша кіннота вільно віхала до села. Зібрани селяни стали розбігатися, гадаючи, що це другий карний відділ, а справжні карательники завертали їх знова біля волости. Цей карний відділ мав 40 людей і почувався безпечно. Ввесь цей відділ вирубано протягом кількох хвилин. Селяни нічого не розуміли. Вони не вірили власним очам — москалі били москалів. Упоравшись з карним відділом, загін приняв свій попередній вигляд: будьоновки обернуто зірками назад, а спереду зассяв український тризуб. Селяни оп-

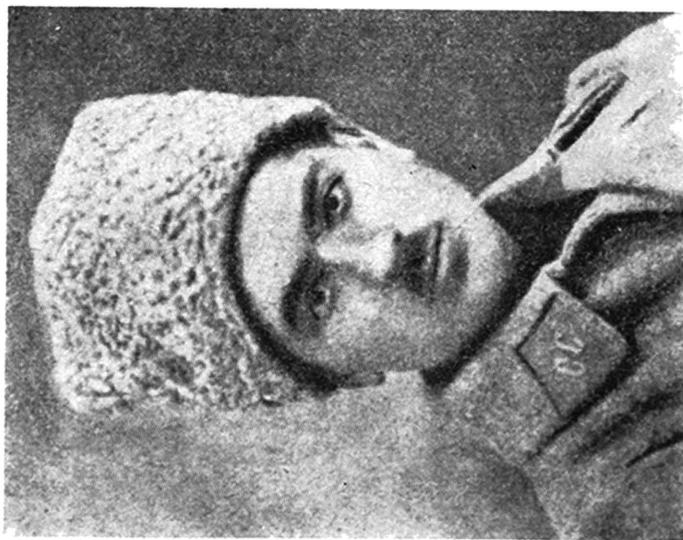
ритомніли. «Слава Україні! Слава вам, брати!» — залунало по селі. До села стягувалися наші піші сотні. Селяни зустрічали їх хлібом, салом та самогоном. У селі було свято». Звідси о годині 14-їй група пішла на Рубежівку, звідти 11. XI. о 3-ій год. на Кропивну, відтак о 13-ій год. на Кухарі, о 17-ій год. переправа через р. Тетерів, а 12. XI, по двохгодинній затримці в Мірчі, перехід до с. Коблинські хутори на нічліг.

13. XI. о 14-ій год. прибули 14 людей загону Струка і повідомили, що до Бородянки прибула бригада кінноти і бронепотяг, а на ст. Тетерів — два полки піхоти. Група полковника Чорного заночувала в Мірчі.

14. XI. переловлено таке донесення командира большевицького кінного полку: «К-ру 1-ої кавалерійської брігади. Аллюр XXX. Доношу, что 4 дня і ночі, сідя на хвості банди Тютюнника, как люди, так і коні усталі, а патаму решіл дать 6 часовий отдих в с. Блітче. Банда скрілась у лес. Ожідаю дальнейших распаряженій. Командир полка (підпис) Блітча 14. XI. 1921. 10/45 мінут». Значить, головні наші сили десь недалеко, може якихось 15-20 кілометрів, лише не відомо, в якому напрямі, — міркував полк. Чорний і вирішив піти на Леонівку, через яку проходила дорога на с. Блітчу. В Леонівці селяни інформували, що за 4 кілометри від Леонівки стоїть 1-ий курінь 515 піхотного советського полку з 6 кулеметами, поставленими біля церкви. Полк. Чорний відважився здобути ці кулемети і, залишаючи піхоту під командою сотн. Аксюка в Леонівці, вирушив із кіннотою о 24-ій год. в напрямі постою цього ворожого куреня. На половині дороги наткнувся на ворожу піхоту, що йшла на Леонівку, і була тим 1-им куренем 515 піхотного советського полку. Заступник отамана Струка вбиває стрілом зі свого нагана командира цього куреня, а кулемет кінноти полк. Чорного змушує курінь відступити в ліс, не давши й пострілу по кінноті Чорного. Користаючи з цього, полк. Чорний повертається із своїм відділом в Леонівку, щоб приготуватися до сподіваного наступу цього самого ворожого куреня. І так: 80 осіб піших під командою сотн. Пащенка охоронятиме дороги на північ; решта піхоти з сотн. Аксюком — боронитиме з цвинтаря входу до села, а кіннота з полк. Чорним прикривається на північній околії села, щоб звідси вдарити з боку по наступаючому ворогові. І справді о 2-ій годині 15. XI., — «ворожу піхоту гостинно зу-

Инж. Виктор Яловский и
Начальник Бюддигу Транспорту

Кр 1-ой бригады Куйбышевской флотилии
Полковник Родион Суханов

стріто вогнем із 9 кулеметів», — каже полк. Чорний у своєму спомині, кіннота з вигуками «Слава» вдарила по правім крилі наступаючих і змусила їх відступити в ліс. Переслідуючи втікаючих червоних піхотинців, полк. Чорний почув ззаду рушничну стрілянину і побоюючись ворожого оточення, припинив переслідування, повертаючи в село. Тут довідався від сотн. Пащенка, що ворог наступає з півночі й заходу, та й був змущений вийти з цілою своєю групою з села та зайняти позиції на річці на південь від нього. Ворог не підходив сюди й до ранку, лише в селі стрілянина не втихала всю ніч. Ранком вислана в село розвідка донесла що ворога там нема і полк. Чорний із групою повернувся туди назад, де й пробув до 10-ої години ранку. Шукаючи за головною групою, він рушив тоді в напрямі на Димер, не доходячи туди яких 15 кілометрів, та не дізнався нічого про неї, завернув на с. Вахівку, куди й прибув о 22-ій год. 16. XI. Під час цього маршу до групи приєднався кінний загін от. Орлика числом 24 людей. У Вахівці було в групі 25 поранених і 5 із відмороженими ногами.

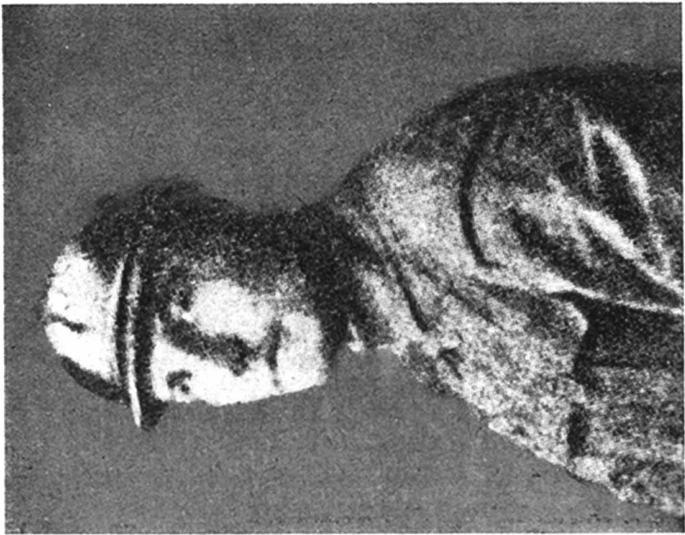
Полк. Чорний каже в своєму спомині, що отаман Орлик пропонував йому оголосити мобілізацію в цьому районі для поповнення групи, але вінуважав це за неможливе і недопоміжне, бо не було відповідного розпорядження від Головного Повстанського Штабу, пора була невідповідна, простір замалий, оточений ворогом.

17. XI. група Чорного вибуває назад на Леонівку, по дорозі має бій із ворожою кіннотою, яку розбиває, здобувши 20 коней і 1 кулемет, втративши своїх 2 козаки пораненими і 1 старшину вбитим. Ночівля була в найближчому селі.

18. XI. о 7-ій год. ранку група вибуває на Леонівку, куди прибуває на 13-ту год., а о 15-ій год. йде на Блитчу. В лісі, між Леонівкою і Блитчею, натрапляє на попалені папери головної повстанської групи, що й спонукало полк. Чорного піти на Блитчу, де довідався від селян, що ген. Тютюнник, перешовши річку Тетерів 15. XI., подався з групою в напрямі м. Базар. Група полк. Чорного заночовує в с. Задрипанка, а наступного ранку о 7-ій год. вибуває на Забуяння, куди приходить на 23-ту годину і тут заночувала. Тут же відбулася нарада всіх старшин групи, обговорювалася ситуація і труднощі в переходах через завальні сніги і великі морози. Ухвалено просуватися помалу до польського

Літник Іван Ремболд
Начальник оперативного відділу

Сотник Володимир Степанович
К-р куреня 2-ої бригади Київської дивізії

кордону, за пляном і наміченим маршрутом, що тут були вироблені.

20. XI. о 8-ій год. ранку група вирушила в свою поворотну дорогу і вже на якихось 10 кілометрах від Забужання зустріла селян, що були з кіньми при групі ген. Тютюнника та оповідали про бій тієї групи 17. XI. під Малими Миньками, про багато вбитих, полонених і поранених; решта групи, що врятувалася, подалася на захід до польського кордону.

Того самого дня, о 12-ій год., група Чорного попрощалася з відділами отаманів Струка й Орлика, подарувавши їм 4 кулемети та кілька коней. На власне бажання, при цих відділах лишилося 15 вояків із групи полк. Чорного.

За відомостями, що їх мав полк. Чорний, большевицькі війська були зосереджені в районі: Бар-Чоповичі-Радомишль-Зв'ягель.

Уникаючи зустрічі з ворогом і затримуючись лише для обміну коней для поранених і піхоти, що їхали на підвodaх, група прибула щасливо 2. XII. до с. Дворки²⁶, на південь від Житомира. Тому, що в с. Волиці стояв большевицький кінний полк, а в м. Троянові²⁷ — Таращанський піший полк. Група, — каже полк. Чорний, — «обернувшись будьоновки, з прапором 8-го полку, сміливо і щасливо переправилася на другий берег по мості на Гнилоп'яті, допливі річки Тетерева. Відтак, по двох кілометрах дороги, група зустріла і «дощенту знищила» відділ «особого назначення по борбі с бандітізмом».

Через с. Крути²⁸ група полк. Чорного приходить 3. XII. о 14-ій год. до Буди-Голубинин. По трьох годинах спочинку — дальший марш на с. Глибочок, 4. XII. о 10-ій год. у Майдан-Людвіківці, а по чотирьох годинах відпочинку — дальший марш на ст. Майдан-Вілля, — 5. XII. о 12-ій год. на с. Буда²⁹, а 6. XII. о 6-ій год. група перейшла советсько-польський кордон між м. Острів-Мілятин, склавши зброю й коней, о 8-ій год. Групу перевезли поляки до м. Рівного.

²⁶ На мапі: Дворець.

²⁷ На мапі: Траянів.

²⁸ На мапі: Крута.

²⁹ На мапі: Будки.

Полк. Чорний нараховує до 1500 кілометрів маршу, зробленого Подільською групою за час від 26 жовтня до 6 грудня при численних нелегких боях, тяжких умовинах перевезування та постійного напруження, особливо в час шукань за Волинською групою.

З утрат групи за той час полк. Чорний подає: 3 осіб убитих і 25 ранених, що іх усіх вивезено за кордон.

Полковник Сергій Чорний
Полк. к-ра, а від 2. XI. к-р Подільської Групи

11.

ВИЇЗД ШТАБУ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ ІЗ ЛЬВОВА Й ПІДХІД ВОЛИНСЬКОЇ ГРУПИ ДО ПОЛЬСЬКО-СОВЕТСЬКОГО КОРДОНУ

26 жовтня вечером з Копичинець до Львова повернувся кур'єр штабу з донесенням про щасливу переправу Подільської групи через Збруч та про тих, що «передумали» і виришили в похід не йти, повертаючись до табору.

За вказівками ген. Тютюнника, у штабі підбирають і пакують деякі накази для організації й підготовки повстання, донесення і звідомлення, чистий канцелярійний папір, врешті, інструкції, зарядження й відозви до населення та дві скрині грошей³⁰, що під охороною штабної сотні мали бути забрані нами в Україну. Все інше, таким способом приготоване, мав відтак полк. Пересада передати Українському Пресово-Інформаційному Бюрові. Майор Фльорек приобіцяв ген. Тютюнникові не спішитися із звільненням кімнат, доки полк. Пересада не закінчить передачі справ Пресово-Інформаційному Бюрові.

Співробітники штабу ладнали свої особисті й родинні справи і, врешті, 1-го листопада перед полузднем завантажено наше майно на станції Львів-Підзамче. Від'їзд заповідженого на 3-тю год. по полуздні.

Перед від'їздом я забіг на приватне мешкання полк. Отмарштейна (бічна вуличка при вул. Городецькій, недалеко головного двірця, — чи не Рицерська?) допомогти йому зібратися. Його надзвичайно мила, всюди й усіма дуже люблена й високо шанована дружина — Елена Николаївна, гірко плакала від розлуки з улюбленим чоловіком, кілька разів наказуючи мені: — Будьте завжди разом, будьте завжди разом, і вважайте на нього! А як ми з полковником були вже у дверях, півголосом говорила: — Нехай вас Бог веде,

³⁰ Сушко — «Базар»: сто мільйонів карбованців.

нехай вам Бог помагає! — і знаком хреста благословила нас на дорогу, доки ми не зникли за рогом вулички, де сіли у трамвай. «Українська спартанка», — подумав я.

— Я забув узяти свій «стек», свою паличку, з якою не розлучався на фронті. То мій талісман, а це недобрий знак, коли я забув його, — сказав до мене полковник, коли ми проїхали якихось дві зупинки. Полковник напевно не був забобонним, але міг бути прив'язаний до якоїсь там пам'яткової своєї палички, як от старшини австрійської, німецької й української армій (не загально, лише одиниці), носили пам'яткові багнети, відламки гранат, шрапнелів і т. п.

Я хотів відразу ж повернутися по ту паличку, але полковник не звелів.

Біля 2-гої год. по полуудні наш штаб на «Кісельках» пропущав майор Фльорек із кількома своїми найближчими співробітниками-старшинами. Відрекомендував нам двох, по-цивільному вдягнутих, старшин (таки з ДОК/2-Львів-, що «хотіли відвідати своїх родичів», бо походили з Катеринославщини чи Харківщини, а нам, мовляв, стануть у пригоді. При тому майор передав ген. Тютюнникові список приділеної нам зброї та опис 5 коней, що вже ждуть у вагонах на ст. Підзамче. Генерал був лютий, показав полк. Отмарштейнові той список зброї, обмінявся з майором думками і врешті мусів прийняти бодай і таке. Із приділених коней 2 були призначенні для обидвох польських старшин, що мали їхати з нами, один кінь для ген. Тютюнника, одного коня призначив ген. Тютюнник для полк. Ступницького, а одного для сотн. Хмари. Для начальника штабу не стало коня... Розв'язку знайшов один із згаданих польських старшин — поручник Маєвський, бо відступив полк. Отмарштейнові свого коня, мовляв: «волю бути серед піхоти». Другим із доданих нам супровідних польських старшин був поручник Ковалевський.³¹ Обидва ці симпатичні поручники говорили добре по-українськи; вимова в Маєвського була більше волинсько-кіївська, а в Ковалевського — катеринославська (так міркували наші старшини). Обидва вони, як далі побачимо, помогали нам — мов неполяки. Всі працівники нашого штабу були здивовані приданим нам цих двох старшин, та виглядало, що й ген. Тютюнника поставлено перед доконаним фактом, від якого він не міг тепер відпекатися. З цього ми припускали, що польський генеральний штаб хотів

³¹ Сотн. Рогозиний вимовляє: Ковальський.

зблизька придивитися своєму ризькому союзникові, вражував можливість повстання в Україні та хотів мати безпосередні відомості про хід повстання, хоч і поставився неприхильно до плянованого ген. Тютюнником походу. Але, коли не можна було зломити постави генерала, чому не використати нагоди для себе?

«Чи при тому можна думати про якісь політичні комбінації Варшава—Тютюнник?», міркували ми і відповідали: «Напевно ні!» Тютюнник іще не суперник Петлюрі, щоб за ним поляки шукали, як свого часу за Махном. Вони йому не вірять, а він їх — «знати не хачу» — як казав дехто з-поміж тих, що дискутували.

У тій балаці наших старшин була мова й про те, чи поляки допомогли б нам «добивати» большевиків на випадок успіхів повстання; чи іхня військова допомога не скріпила б лише большевиків та придбала для них прихильників серед населення; що досить, коли поляки не відмовлять нам та не будуть стримувати перевозу наших закупів. Поляки можуть найти менш ризикованим і «притиснути» нас до большевицької стіни.

Оті уривки розмов між старшинами штабу, які ще я затямив, говорять дещо і про настрої. Вони далеко не повні, але правдиві.

Наши вагони, в тім, один 3-ої кляси, причепили до товарового транспорту і десь між 3-4 год. по полуздні наш поїзд «посопів» на Рівне—Костопіль до ст. Моквин. Десять км звідти на схід, в с. Камінка, мала зібратися ціла «Волинська група», а з нею мав піти в похід і штаб Повстанської Армії.

Ніч перебули ми у вагонах, удосвіта 2. XI. вивантажили майно і зброю на підводи та десь між годиною 9-10 ранку прибули до с. Камінка,³² де ждав нас ген.-хор. Янченко із зформованою ним Київською дивізією та колишній міністер фльоти УНР — Михайло Білинський — із людьми «Цивільного Управління», що приїхали з Тарнова й Ченстохови. Всіх разом було тут коло 1000—1100 осіб. Всі раді були б якнебудь прислужитися своєму народові. Та ген. Тютюнник звелів виділити всіх слабосильних і жінок; вони мали повернутися назад у табори. Було їх якихось 35-40 осіб.

Відразу по обіді начальник постачання Хожа стягнув презенти з нашого «збройного арсеналу», а тут (за спомином

³² Шпілінський і Сушко кажуть теж, що зброю роздано в Камінці.

Сушка): 400 рушниць і 120.000 набоїв до них; 6 кулеметів «Максима», 36 «Колтів», 2 «Люєси» та дещо набоїв до них; 500 шабель, 300 кавалерійських списів, 1000 ручних гранат, 4 пуди підривного матеріалу та одна підвода лікарського і перев'язочного добра. Розділено й роздано в першу чергу рушниці і по парі десятків набоїв на кожну, ручні гранати, шаблі. Призначенні відділам кулемети й вибухові матеріали залишилися на підводах, як теж і кавалерійські списи. З кулеметів «Максима» лише 4 були справні, з «Колтів» — лише якась половина. Рушниці поржавіли, деякі без замків, мало котра з ременем, частина зі шнурками до ношення, а решту треба було нести в руках, доки не знайшовся який мотузок. Не обійшлося при тому без жартів, бо дехто зашпилював штани цвяхом, знявши з себе ремінь, щоб причепити його до рушниці.

А ось подробиці опису одягу 2-ої бригади цієї ж Київської дивізії: 60% козаків і старшин одягнені в лахміття; на 200 козаків — 48 босих, а 30 підв'язувало черевики шнурками; плащів не мав майже ніхто.³³

Все це бачив добре ген. Тютюнник і це дратувало його, але вже не міг тепер зарадити лихові. Сказав коротку промову до готових до вимаршу, про тяжку, але почесну ролю вступити на українську землю зі зброєю в руках. Труднощів немає чого боятися, бо там усі угрупування об'єдналися проти комуністів. Завтра вибухне там страйк залізничників, працівників пошти і телеграфу. Наше завдання: створити кадри національної армії та перебрати керівництво над масами. Він не хоче, щоб хтось ішов на те тяжке завдання проти своєї волі: хто не почувався на силах, краще хай залишиться тут. Зброю й одяг мусимо здобути від ворога!..

— І здобудемо! — відповіли вояки та закінчили голосним «Слава!»

Відразу ж по тім генерал відчитав листа, що його привіз полк. Доценко від Головного Отамана, де теж була мова про тяжкий змаг із ворогом, якого, в надії на Бога, наш народ вижене з власної землі. Була мова, щоб боронити мирне населення без ріжници віри й національності, що до боротьби українського народу за свою волю придивляється ввесь культурний світ. Лист закінчувався висловом жалю, що Го-

³³ Український Воєнно-Історичний Інститут в Торонті, 1957, — «Листопадовий Рейд», стор. 8.

ловний Отаман сам не знами, але зате душою біля нас. І знову пролунало гучне «Слава!»

Після цього два курені ³⁴ з 4-ої Київської дивізії, з уваги на нестаток зброї, одягу і взуття, вирішили повернутися в табори, звідки прибули. Прикро це було їм, боляче й нам, що «специ-партизани» залишають наші ряди, але на цьому їх скінчилося.

Після цих змін щодо вояцького складу, готова до походу Волинська група виглядала так (спираючись на цифри у праці сотн. О. Шпілінського, друкованої Українським Військово-Історичним Товариством в Каліші в 1932 р. в збірнику споминів «Базар», та на спомин Р. Сушка: «Базар», Календар «Червоної Калини» 1930):

строевих (піхота, кіннотники, гарматники,			
технічна частина	.	724	осіб
військових урядовців і нестроєвих (у тім 1			
всього жінка, дружина підполк. Лисогора)	170	„	
Всіх разом	894	„	

Стан за частинами:

Стро- евих	Нестро- евих	Разо- м
---------------	-----------------	------------

- 1) Штабова сотня штабу Армії зі старшин і козаків 2-ої, 3-ої і 6-ої дивізій (за даними підполк. М. Чижевського) 74 74
- 2) I-а п. бригада під ком. підполк. Шраменка зі старшин і козаків IV-ої Київської дивізії:
 - а) два піші курені
 - в) техн. част. під ком. підполк. Копача ³⁵
 - г) Польова варта під ком. підполк. Дучельського ³⁶
- г) Гарматна бригада під ком. полк. Чижевського, а відтак сотн. Рогозного ³⁷

³⁴ Р. Сушко: «Базар», — 29-ий і 30-ий курені.

³⁵ О. Шпілінський — 50 осіб, М. Чижевський — 35 осіб.

³⁶ М. Чижевський — 40 осіб.

³⁷ Шпілінський, Сушко, М. Чижевський — 80 осіб, Рогозний — 206 осіб.

Разом (через відсутність окремих даних) разом із Цивільним Управлінням, військ. шпиталем, постачанням, арм. реф. транспорту, пошти, телеграфу і т. п.	359	165	524
3) II-а п. бригада під ком. полк. Сушка зі старшин і козаків VI-ої, III-ої Залізної та II-ої Волинської дивізій			
а) 4-й курінь (3 сотні по 3 чот. та 1 кулем. сотня)			
б) 5-ий курінь (2 сотні)			
Разом (78 старшин та 211 коз.)	289	5	294
4) 5) полк. Ступницький і сотн. Хмара	2		2
Разом	724	170	894

До насвітленого вище загального стану похідної колони Волинської групи треба додати ще, що в тій групі були: ген. Тютюнник, полк. Отмарштейн, полк. Добротворський, полк. Очерет'ко, сотн. Ващенко, «поручник Стрілець», пор. Ковалевський і пор. Маєвський. Разом з ними в колоні було 902 осіб.³⁸ Коней було 5 (верхових) не враховуючи селянських підвід, які мали підвезти наше майно і зброю до польсько-советського кордону.

Команду над усією цією групою перебрав ген. Тютюнник. Вибрана ще у Львові лінія руху групи мала проходити прикордонними селами: Борове і Майдан Голишевський, а далі рівнобіжно до залізниці Сарни—Київ на села: Сл. Кривотин —Ушомир—Нянівка. Коло 16-ої години цього ж дня (2. XI.) ми виrushили з села Камінки в напрямі до кордону, пізнім вечором прибули до с. Білашівки, де заночували, захопивши перше станицю місцевої польської поліції (5 поліцистів).

3. XI. по 9-ій год. ранку пор. Ковалевський нав'язав телефонічну розмову з майором Фльореком у Львові, а цей повідомив, що наш вимарш перестав бути таємницею і за нами вислано два ескадрони польської кінноти з завданням не пустити нас через кордон; то й радив бути обережними і оминати зустрічі з тією кіннотою.

Відтепер ми мусіли додавати собі дороги «лісичкою трохою» та йти жувавіше.

³⁸ У звіті Головному Отаманові кількість людей, що перейшла тоді кордон, не була більша як 800 осіб.

В іншому селі по півдні пор. Ковалевський довідується від збентеженого коменданта місцевої поліційної станиці, що комендант згаданої польської кінноти запитував про нас і казав негайно його повідомити, як тільки ми покажемося в цьому районі. Пор. Ковалевський наказав викликати коменданта цієї кінноти, відібрав телефонічну трубку й подав себе за коменданта поліційної станиці. Він поінформував цього кіннотчика, що наша «нелічебна громадка людзі» не є військовою частиною, заховується спокійно, не йде з України в Польщу, нікого ніде не турбує, а люди просто вертаються додому на Україну. Потім подав зовсім інший напрямок нашого справжнього дальнього маршруту. Комендантові поліції порадив вважати справу з кіннотою за поладнану, а поліційним зверхникам подати річевий рапорт, бо ширення паніки шкодить і компромітує.

Автор цього спомину був при цих двох телефонічних розмовах.

Усі поліційні станиці на нашему шляху були заалармовані, що «бандя ідзе», і всі станиці мали собі взаємно допомагати якщо не замкнути їй дорогу, то бодай розігнати.

Вислана в погоню за нами кіннота (мотиви: «рація стану» та «око і ухо» Каракhana-Шумського у Варшаві) могла без труду зловити нас і, або завернути, або передати большевикам, залежно від обставин, серед яких це було б сталося, від наказу, який вона мала і від самого коменданта цієї погоні. Але вона не гналася за нами чвалом. Тим паче ми й без кінноти могли мати судари із сконцентрованою по селах польською поліцією, а так поліція засідала на нас там, де ми не переходили, а це все дякуючи пор. Ковалевському.

По таких томлячих «піжмурках» уже стемніло, коли ми ввійшли у с. Борове, поставили свою варту при входових і виїздових вулицях, зайняли дідичівський двір, де містилася польська піша й кінна поліція (47 чол.), стягнули її стійкових, запевнили собі видану їм заборону виходити з двору, повечеряли, користуючи з «гостинності» господарів та заночували, відпочиваючи, бо до Петревої, що на схід від Боровських Будок, було 8 км дороги, а звідти до кордону всього 2 км. У цьому дворі й ночував наш штаб.

12.

ПЕРЕХІД ВОЛИНСЬКОЇ ГРУПИ ПОЛЬСЬКО-СОВЄТСЬКОГО КОРДОНУ

4. XI. коло 4-ої год. ранку ми забрали з поліційних столиків «тимчасово» складених нам учора поліцією 45 чистесеньких рушниць цієї поліції, набої до них, які лише тут були та 27 коней із сідлами, дякуючи справній орудії полк. Ступницького і сотн. Хмари (Сушко, Яновський подають 13 коней, Ремболович — 20 коней). Так з нашим майном на 7 селянських підводах ми рушили з місцевим селянином-проводником до кордону, зберігаючи тишину і стримуючись та почуриюючи папіроси в затуленій жмені і схованій в рукав. Поліцисти, що вчора думали нас обеззборіти, стояли з роззявленими ротами, що так неочікувано спокійно залишилися самі без зброї і коней. Із тих коней один був для полк. Отмарштейна, одного приділив генерал полк. Добротворському, а решту, в тім і на коня пор. Маєвського, що далі бажав іти пішки, посаджено наших кіннотчиків, що стали тепер за'язком сотні Хмари. Тепер ми мали 32 верхових коней.

Був темно-сірий, погідний досвіток із приморозком. Ми ввійшли в ліс. Звідти переводив нас полк. Отмарштейн малими групами через поле з потоком знов у ліс. Ми обминули села: Боровські Будки і Петреву. Далі перед нами були левада й поле, а там с. Майдан Голищевський, де, за даними відомостями, містилася частина «196 Ленінградського батальйону Особого Назначення». Наш провідник повернувся в с. Борове. Ми вступили вже в окуповану російськими большевиками Україну.

З цього лісу ген. Тютюнник вислав бойовий відділ, що рівночасно з трьох боків мав захопити цей Майдан Голищевський, можливо, без пострілу, лише з допомогою багнетів, щоб завчасно не поставити на ноги большевиків, що займали сусідні села. Коли цей наш відділ міг бути вже під селом, тоді рушила туди і вся наша колона. З приземної

мряки висувалося на чисте небо велике сонце і світило нам увічі. В кожного з нас, не виключаючи й командарма, радицько-зворушилий настрій. Навіть ті, що без черевиків, у личаках, пожувавішли. Полк. Отмарштейн показав себе тут глибоким знавцем вояцької душі.

Сот. Шпілінський описує так:

Він п'янів від радості. Нагнав сот. Шпілінського, розціливав та, вказуючи на Захід та Схід, задеклямував із Кобзаря:

«І тут степи, і там степи,
Та тут не такії. Руді,
Руді аж червоні... а там
Голубії... Мережані нивами, полями»...

Ці слова не бреніли сентиментально. Це був прояв нас усіх — голос нашого чорнозему, що звав нас на захист перед хижим голодним наїзником. Не диво, що мов в відповідь здвоювали ми кроки.

Був один лише поклик «вперед».

Большевики в селі були заскочені: — «какая часть? — что это делается?» — питали. Наш передовий відділ блискуче виконав завдання. В руки задньої нашої колони попадали ще одинцем розгублені большевики. Ми придбали 60 рушниць і один кулемет. Між полоненими було 8 комуністів, у тому 2 жиди, із яких один саме готовав кулемета стріляти по нас.

Підводи з Борового відправлено додому; заступлено їх місцевими.

Перший успіх бадьорив, і хлопці підбігали, коли б лиш мерцій в с. Андріївку, де мала бути решта 196-го батальйону, яку треба було теж швидко знищити, а при тім придбати зброю. Так і сталося. Тут була лише одна сотня. Був убитий командир сотні і командир трудового батальйону, що був на лісових роботах. Захоплені документи вказували, що большевики скупчували свої бойові частини біля с. Янчі Рудні й Емільчина проти довколишніх партизанських відділів.

В Андріївці, між полоненими, попалося нам у руки ще й кілька молодих жінок, між ними одна нижче середнього росту, в шкіряній куртці, рудоволоса жінка-комісар із наганом у руці; у своєму записнику мала 36 прізвищ людей, власноручно нею розстріляних, із заввагами, які дуже вимовно свідчили про бестіяльний спосіб виконаних екзеку-

цій. Цю озвірілу жінку-комісара розстріляно відтак на місці на наказ нашого командарма.

Кримінальні злочинці-рецидивісти, різного роду збоченці й повії були «елітою» 196-го Ленінградського куреня «особого назначення». Жорстоко виладовували вони свої найдикіші інстинкти на населенні України, як авангард західницької сили російського большевизму. Як ми потім побачили, такими були всі інші, малі чи більші, відділи на нашему шляху, що встановлювали «советську владу», перетикані сіткою частин Червоної Армії.

Перейшовши польсько-советський кордон, треба було негайно нав'язати контакт із ген. Нельговським, рушити його до маршруту для злуки з головними нашими силами в районі Заньки—Миньківка—Ходори—Котівка, далі, зв'язатися з місцевими партизансько-повстанськими осередками, щоб приготувати населення до повстання. Для того ген. Тютюнник призначив пор. Гопанчука, котрий із 5-ма старшинами й 14 козаками мав пройти напрямком Емільчин—Шепетівка, а звідти простувати на з'єднання з нашими головними силами, разом із повстанцями, якщо такі будуть.

Відділ Гопанчука відійшов із Рудні Зольні на виконання даного йому завдання. Відтак у штабі не було про нього ніяких відомостей, навіть по повороті з походу. Про нього є якісь пізніші неповні відомості, що їх повторюють автори різних праць. Не знаю іхнього джерела і тому стримуюся від переповідання їх.

З Андріївки пішла Волинська група через Рудню Зольню, ур. Сердюки на с. Кішин, де й заночувала, розстрілявши перше по дорозі, за наказом Командарма 32-ох осіб із захоплених комуністів.

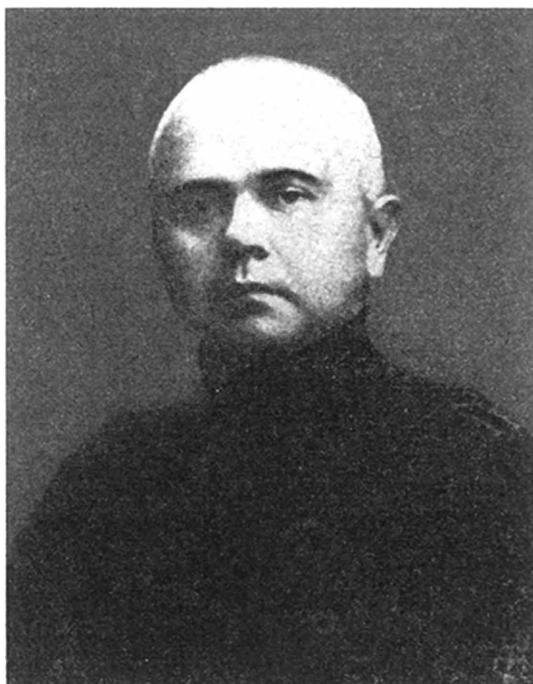
Ця наша несподівана поява, частково перебиті, частково розігнані большевицькі відділи ЧОНА («Часті Особого Назначення»), зліквідовані, видані нам селянами, найгірші з-поміж екзекуторів, «комбедів», донощиків, винних у смерті селян, як теж і наш дальший похід углиб краю, не забезпечуючи запілля — усе це наводило селян на думку, що це проходить група довколишніх партизан (так ми назовні й виглядали). Хоч і довідувалися, що це частина Української Повстанської Армії, проте все ще пильно придивлялися, чи не знайдуть між нами знайомого обличчя, може й родича. Тішилися, що трісло перше вогниво їхніх кайданів, але — «що буде з нами, коли ви підете дальше?» — питали. «Бийте

й гоніть окупанта зі своєї землі та беріть швидко владу в руки!» — відповідав один із наших старшин.

По селах запульсував «бездротовий телефон» про ці події...

Кішинці прийняли нас на квартирах вечерою «чим хата багата», нагодували коней, вранці дали снідати, декому ще й хліба на дорогу встромили у кишенью.

Селяни казали, що коли б уже десь зачалося успішно, а села повстануть, якби лише міста підтримали. Міста теж розраховували на почин і силу сіл, бо населення міст було в цупких кліщах червоних.

Старший Лейтенант Фльоти УНР
Михайло Білинський
Начальник Цивільного Управління
при Штабі Повстанської Армії

13.

КІШИН — СЛ. КРИВОТИН

5. XI. год. 7-а ранку ми подякували гостинним Кішинцям за «хліб і сіль» та подалися не на Жубровичі, як було намічено, а через Столовину й Зубковичі на Жубровичі, де в малій сутичці захопили 30 червоноармійців.

Командарм не дає ніяких пояснень, міняючи напрямок руху; навіть полк. Отмарштейнові відповідає, що хоч положення не змінилося від учора вечора, але він уважає за потрібне і вирішив змінити напрямок, — то все. — Так має бути! — самі міркуємо, а полк. Отмарштейн притакував, що це для того, щоб збити з орієнтації ворога про наш рух, а впари з тим для заохоти нашою появою якнайбільше сіл до повстання (переловлена відомість про повстанський рух у районі Янча Рудня—Емільчин).

Непомітна дрібничка, але таке поставлення начальника свого штабу перед доконаний факт без попередження його. мимохіт насувало мені на думку більше таких «дрібничок» іще зі Львова. Генерал знає і тепер бачить прекрасного фахівця военного діла в полк. Отмарштейнові і він потребуватиме його, як тільки зачнеться повстання. Міг випустити з уваги «тонкість» такту, але може й волів би був мати начальника штабу за своїм вибором, а не людину, що критично поставилася була до партизанки та ще й пропонувала відкласти похід... Силую себе відкинути такі думки. Але, беручи до уваги, число озброєних вояків, Волинська група рівна була тоді силі одного куреня. Номінальний командир дивізії ген. Янченко був у колоні як «кам'яна баба». Його начальник штабу теж не завжди міг проявити ініціативу, хоч накази видавалися «по дивізії». Командарм же провадив частини і сам керував боєм. Виконання наказів було цілковито в руках командирів куренів та загартованіх і вироблених у боях старшин і козаків.

Наши гарматники «мишкують», чи нема де в річці наманеної й напханої салом якоїнебудь захованої «дюймовки», заки попаде їм у руки щось більш порядне; а тимчасом із них добрі піхотинці.

З кожного пройденого села виходить колона Волинської групи довша на дві-три підводи з вояками, бо пірвані черевики розлазяться на ногах; без зброї стаєш непотрібним у колоні та й перед селянами ховаєш вбогість Повстанської Армії. Це зачинає вже турбувати й командарма (у групі є ще кругло 400 людей без рушниць!), але він сподівається здобути у ворога все необхідне ще до зустрічі з передовими частинами, напевно вже скерованого проти групи червоного війська, чи пак, заки ще об'єднаються наші три групи та зачнуть свої бойові завдання.

Із Жубрович пішла Волинська група через М'яколовичі, Осівку, сл. Кривотин Колтський до сл. Кривотин, куди прибула коло 2-ої год. вночі і тут заночувала.

У якомусь селі між Кішином і Кривотином входимо до хати за полк. Отмарштейном: хтось із наших старшин, пор. Ковалевський і автор цих рядків. Біля печі порається молода, заляканана нашою появою господиня. Біля лежанки стоїть молодий, літ коло 40, господар хати, що перед нами вспів сюди ввійти і немов заступав собою стару жінку на лежанці. В хату вбігає хлопець літ коло 10 і дівчинка молодша на 2 роки, обое стривожені й цікаві, що воно тепер буде... Занепокоєна стара жінка питає шепотом господаря, що це за люди ввійшли і чого хочуть. На це він відповів, що це «наші». — «О, наше, наше!» — втішно і голосно відізвалася стара, простягнула руку до пор. Ковалевського, що в своїй чумарці і високій, чорній смушковій шапці виглядав на повстанського отамана, а стояв близько лежанки. Привітала його: «Дай, Боже, здоров'я і щенсця! Єще Польська не згінела!». Всі зніяковили по тім привітанні, що впало, як бомба. Секунда уваги, пор. Ковалевський подав руку старій і відповів: «Дякую, дякую бабусю, дай, Боже, і вам доброго здоров'я, але ми не поляки, а українці, ми Повстанська Армія і йдемо, щоб разом з усім населенням гнати москалів з України»... Вже на дворі сказав він до полк. Отмарштейна, що стара могла думати про новий похід українсько-польського війська, як минулого року, а хоч вона і полька, широбажає, щоб москалі щезли звідси, як того ми всі хочемо. Україна всіх нас тут батьківщина, його і його батьків теж.

14.

СЛОВ. КРИВОТИН

6. ХІ. по короткому, але міцному відпочинку, треба було готуватись у дальшу дорогу. Хлопці жартували по квартирах. Настрій підносила обставина, що за останню добу, а в цьому селі зокрема, зустрічаємо вже не деяке занепокоєння, — що буде, коли ми підемо далі. — а вияви готовості до всякої матеріальної допомоги для успішної боротьби з московськими зайдами. Годівля наших коней, зміна перетомлених підводників із їхніми кіньми, — не були звичайною даниною села, бож від цього вони могли легко викручуватися. Селяни йдуть із підводами у ряди нашої групи, як вояки Повстанської Армії, як це дехто з них нам говорив. У поведінці селян була помітна рішучість не здаватися москалям, лише годі було збагнути, як це вони думають зробити.

Із квартири ген. Тютюнника вийшов якийсь, селянин. Це міг бути намічений наш провідник на дальшу дорогу, або якийсь резолютний інформатор, а, може, і якийсь отаман. Досить, що, як він вийшов, не лише генерал, що ввесь час є в добром настрої, а нині це ще ліпше видно, але й полк. Отмарштейн пожававішав якимось духом єдності думки з генералом.

Переповідаю полковникові свою нинішню розмову з кількома старшинами штабової сотні. Їх застосовляє, що між Кішином і Кривотином ми ніде не зустрічали якогось партизанського відділу, не кажучи вже про те, щоб котрийсь із них нав'язував, поруч нас, бій з большевиками. — «По лісах хіба сарна і заець твердо засиджуються у сховках». Щира і велика прихильність селян до нас — це, безумовно, шукання рятунку перед москалями, але ж бо їхній пасивний спротив — це, практично, лише «стогін битого кріпака». На мої висновки, — чи не слід додавувати тут поперериваних зв'язків між повстанськими організаціями, про котрі ще у Львові говорив ген. Тютюнник, бо все ж таки всюди даетесь завважити деякий послух «комусь»; що маємо переловлені у ворога відомості про повстанські дії в районі ген. Нельговського; що ще не всюди селяни вважають нас

за Повстанську Армію, а радше за якийсь партизанський загін, — на всі ці висновки мої співрозмовники відповідали, що й колеса залізниць крутяться далі, а телеграфні апарати вистукають, як і до нашого приходу, а вони чайже мали зрушити народні маси, а вже було б кого і що координувати. Насувається питання, — говорив один із тих старшин, — чи існує ще по селах давній авторитет отаманів, чи селяни не почуваються вже ізольованими від своїх уchorашніх політичних провідників? Може, літом воно було ще інакше... Не будучи певним, чи мої співрозмовники думають щиро, чи лише в мене «добувають язика», як у стороннього та ще й неучасника минулорічного зимового походу, — я відповів, що йдучи на це повстання, ми всі добре і ясно розуміли, що маємо виконати й часткове бойове завдання, дарма, що не 20-тисячної армії; що уряд УНР, вище військове командування і ген. Тютюнник довго до цього приготувалися і ми йдемо до мети за вибраним пляном та за два-три дні з'єднаємося з групою ген. Нельговського і підполк. Палія, а тоді зміцнюємо і ми, і села.

Полковник вислухав мене дуже уважно, бо настроєві одиниці можуть без злії волі послабити бойову вартість частин, пошкодити й самому походові, а по хвилині додав:

— Нам необхідний якийсь черговий бойовий успіх.

Цього ж ранку генерал спрямував звідси пор. Ружицького й Пилипчука з десятма козаками для зв'язку з повстанцями в районі Олевська та відділ пор. Сліпченка (25 осіб) з трьома кулеметами для зв'язку з групою от. Орлика над річкою Тетерев та для приготування цього останнього до змобілізування його сил.

Були відомості, що відділ пор. Ружицького зв'язався з повстанцями Олевська, але не маю достовірних даних ані про цю групу, ані про групу пор. Сліпченка, щоб могти про те більше писати.

Зустрічаємо по села по 2—4 жиди у виконних органах місцевої більшевицької влади, яка вживає їх, як свого «ока і вуха», як «добріх дорадників для селян», але деяких із-поміж них робить і наганячами селян, особливо там, де не було місцевих жидів, а їх звідкись туди привозили. Жиди боронилися, що виконували лише доручення, як усі інші. Ген. Тютюнник велів звичайно звільнити таких функціонерів, хібащо була за кимось вина знущання або смерти українських громадян і це було стверджено відразу же свідками.

15.

СЛОБ. КРИВОТИН — ПІСКИ

Лишаючи сл. Кривотин коло 10-ої ранку дня 6. XI., Волинська група пішла через Єминець, Анишпіль, Гутку, на Піски, де затрималася на короткий відпочинок і для виміни кількох слабших підвід. Тут, на наказ командарма, страчено ще одного садиста, що мав записаних у своєму нотатнику 53 імен людей, жорстоко ним останніх тижнів погублених українців; попався він у наші руки десь між Анишполем і Пісками.

У цьому селі, тільки ми ввійшли в хату, полк. Отмарштейн спитав командарма про його плян найближчого дальнього руху групи. А цей у відповідь запитав полковника, що він скаже, якщо б наскочiti на Коростень. Цей насикок підніс би дух, осмілив би до виступу населення й повстанські організації, що дбайливо приховалися по селях, а групі дав би одяг, зброю, може, й коней. Насикок затримав би групу в дальншому поході всього на кілька годин. Якщо не вдасться тут, то буде успіх у іншому місці. Головне — всюди бити москалів . . .

Полковник застановився хвилинку, бо про таке була мова ще у Львові, де було вирішено минути Коростень аж до з'єднання наших груп, щоб маскувати свої наміри та не стягати на себе завчасно протидію Червоної Армії. Сама думка про насикок добра, але якщо б ця акція мала не вдатися, тоді краще її не зачинати. Значить, до насикоку підібрati відповідних людей.

За даними відомостями, в Коростені, у самому місті, стояв штаб 132-ої бригади Червоної Армії, яких 100 шабель кінноти, один «трудбатальон» і міліція; на станції ж відділ ЧК та відділ охорони станції й майна у вагонах.

Командарм має такий плян: завтра досвіта, коли червоні спатимуть іще твердим сном, наскочити на Коростень із півдня й півночі рівночасно. З півдня зробити це кіннотою сотн. Хвари з 35 шаблями й одним кулеметом на саме місто та

відділом піхоти із 25 осіб на станцію. Кіннота захопила б, або знишила, штаб 132 бригади, перешкодила протидії трудбатальону, розігнала б міліцію та звільнила з в'язниці громадян, замкнених там більшевиками. Відділ піхоти захопив би залізничний двірець, знищивши там ЧК. Загальне керівництво акцією з півдня генерал доручить полк. Ступницькому, як «спецові». Командарм затримав би при собі 15 кіннотників сотн. Хмари. Він не вважає за необхідне обтяжувати полк. Ступницького більшим відділом піхоти, бо рівночасно наступатиме піхота з півночі. І вона мала б захопити та забрати бодай найконечніше військове майно.

Відправивши відділ до акції з півдня, вся решта групи пішла б через с. Чигири в напрямі двірця, зупинившись перед переїздом залізниці Коростень—Овруч, а звідтам рушила б у наступ.

Ще кілька подробиць у розмові з полк. Отмарштейном, і плян командарма став наказом.

Прикладаного полк. Ступницького генерал особисто познайомив із пляном і метою наскоку і про силу ворога та доручив йому виконання наскоку, як вище. Полк. Отмарштейн обіцяв Ступницькому найкращих старшин і козаків піхотинців, а кіннотників мав підібрати собі із сотн. Хмарою. Вимарш усієї групи з с. Піски о 18-ій годині на с. Жупани, а звідти полк. Ступницький піде зі своїм відділом через хутори в південно-східному напрямі до вигівської дороги, відтак через с. Вигів, Краснопіль, Могильно, Чолівка, Коростень. Початок наступу точно о 5.30. Узгіднено годинники генерала, полк. Отмарштейна і полк. Ступницького. Умовлено знак до наступу: три рушничні постріли, рівно по собі віддані полк. Ступницьким. Показано на мапі призначну стоянку обозу і запасових частин групи при переїзді. (Автор цих рядків був увесь час при цьому).

З'явився в штабі і підполк. Ремболович, запропонований на командира піхотного відділу, що скерувався в розпорядження полк. Ступницького для захоплення залізничного двірця. Йому повторено відомості й доручення, дані полк. Ступницькому, для підкреслення ваги і значення акції.

Відразу же потім видано наказ групі про вимарш на с. Жупани (тут відділиться Ступницький зі своїми людьми), а далі, подаючи себе за більшевиків по селах, де за даними відомостями були розміщені частини 595-го ворожого пішого полку, пройти села: Погоріла, Давидки, Дорошичі, Кожухів-

ка, Чигири, зал. переїзд у напрямі Коростеня. Евентуальний удар червоних ліквідувати баґнетами й шаблями задніх частин нашої колони.

У дорозі, десь між Погорілою і Дорошичами, сказав мені пор. Маєвський, що має нові відомості про приїзд до Коростеня з Києва двох поїздів: один із 9 гарматами на плятформах, гарматниками й кіньми у вагонах, другий поїзд з окolo 20 вагонами піхоти. Відомість нова і важна, отже про неї я відразу ж доклав полк. Отмарштейнові, а цей звелів послати з цим пор. Маєвського до командарма. Генерал вислухав донесення, подякував, а коли пор. Маєвський відійшов, сказав до полковника, що відомість не достовірна, бо не подає часу прибуття цих поїздів, немає в ній певності, чи на плятформах більше чи менше 9 гармат і невідомо, які це гармати, а це ж військова розвідка. Селяни подають нам докладніші відомості. А до мене генерал сказав, що розуміє мої добре наміри, але не хоче ніяких послуг польських поручників і я повинен їм це дати зрозуміти у відповідній формі, щоб даром для нас не трудилися...

Треба тут зазначити, що починаючи від Андріївки, пор. Маєвський часто зникав із колони, вертався не раз щойно по кількох годинах і завжди приносив нові відомості про розташування ворога, большевицькі організації по селах, настрої і т. п. Ті відомості завжди збігалися з нашими відомостями від селян, а часто їх доповнювали; видно тільки, полк. Отмарштейн не говорив генералові про їх походження, бо наші власні відомості були безпосередні, більш міродайні. Попри все можна було дивуватися з щирої западливости Маєвського у збиранні відомостей про ворога для нашого штабу. Він робив це так, як це робиться для власної армії. Можна було думати, що з малими відхиленнями від маршрути Волинської групи, ішла одна з головних ліній дуже чинної тепер польської військової розвідки Рівне—Київ, пов'язаних між собою поперечними лініями. Видно, що на тій сітці працювала й офіцерська контролля, бо перед Коростенем, а відтак перед Чоповичами я бачив у колоні в розмові з пор. Маєвським цивільного чоловіка, котрого, по повороті з походу, я бачив у Рівному вже в уніформі поручника. Це міг бути й спеціальний кур'єр ДОК/ІІ Львів, що стежив за подіями на шляху Волинської групи. Безперечно, що пор. Маєвський рівночасно справляв недоліки цієї розвідки та розбудовував її для своїх станиць у Рівному і Львові.

16.

ПІСКИ — КОРОСТЕНЬ

У Погорілій і Давидках вибігали з хат перелякані червоноармійці, які вскакували на наші підводи, питуючи, що це за частина та що це тут діється. Так примістився був на одній підводі й полковий чи батальйонний писар із машинкою. Годі було лишати собі на задачах непотурбовані частини червоних і наш ар'єргард виконував наказ шаблями й багнетами. У самих Дорошичах і Кожухівці червоні перші обстріляли перед нашої колони, затарахкотіли й кулемети; але не витримали довго, порозбігалися, лишаючи багато вбитих і поранених. Між пораненими один червоноармієць подавав себе за уродженця Тирасполя. Наші частини пішли на с. Чигири. Падав зимний дощ із снігом.

Частина колони з обозом Волинської групи обминала якесь село — може Дорошичі, може Кожухівку. Провадив молодий селянин, що серед пітьми не губився на роздоріжжях, але видно, давно сам проходив дорогою, кудою тепер нас провадив. Побіч провідника їхав верхи ген. Тютюнник. Увійшли ми і тягнулися якимось проліском, коли перед нами щораз виразніше показувалася заграва. Заносило і цодраз сильніше пахло димом горіючого гною. Група впакувалася в широчезне поле, вкрите зрідка корчами. Місцями у просохлих ямах тлів, а місцями гудів, вогонь. У прогорілих місцях западався в ями з глухим гуком верхній шар землі, а звідти високими стовпами вибухала полуумінь і сипалися іскри, як із малих кратерів. Це горіло торфовище, довгий уже час, судячи по глибині і просторі, охопленому вогнем. Густий, тяжкий дим стелився над землею й стримував віддих. У кількох випадках треба було підіймати підводи, що западалися в ями. Було кілька легких обсмалень коней від вогню. Пройшло якої пів години, заки група видісталася з цього поля, може і не так жахливого вдень. Полк. Отмарштейн увесь час ходив уздовж колони, дбаючи за справним рухом та помагаючи навіть підносити підводи з ям.

7. XI. о год. 4-ї наші частини ввійшли в Чигири, а в год. 5-ї прибули до визначеного наказом переїзду залізниці Коростень—Овруч, звідки один курінь 1-ої бригади (80 осіб) підійшов під станцію о год. 5.30. Решта йшла в суворій по-готівлі. Штабова сотня мала охороняти обоз і наступаючу частину від можливого ворожого удару ззаду від п'ятилінійного залізничного вузла. Всі ждали на знак до наступу Командарм, полк. Отмарштейн, ген. Янченко, ще хтось один із старшин і автор цього спомину та двох кінних козаків, зупинилися на подвір'ї крайньої чигиринської хати біля залізниці Коростень—Овруч, недалеко від переїзду. До хати ніхто з них не заходив; всі уважно слухали і ждали умовленого сигналу полк. Ступницького до наступу. Минув умовлений час, а того сигналу, та й жадного стрілу з півдня, не було чути. Зростало занепокоєння, бо що могло статися з полк. Ступницьким?.. Затримка в Коростені була б викликала стрілянину, а такої не було чути. На його шляху не було ворожих частин, хібащо підійшли десь пізніше і затримали його, або він мусів їх обходити...

Минала 6-а година. Годі було довше ждати на сигнал полк. Ступницького. Командарм зважився наступати. Полк. Отмарштейн запропонував, крім фронтового наступу, рівночасно скерувати один курінь бічним ударом на станцію і так захопити двірець і вагони з військом. Командарм уважав, що вистане один курінь, як було наказано, але зате послати один курінь з 50 вояками в обхід станції з боку міста і так взяти червоних у два вогні. Це завдання він поклав на сотн. Рогозного та дав наказ до наступу.

Зачинало сіріти надворі, більше від снігу, як від світанку, коли курінь I-ої бригади рушив лавою до станції, забитої вагонами на довжині майже в один кілометр. Вартові червоноармійці завважили наступаючих і перші заалірмували стрілами та поставили на ноги вискаакуючих із вагонів своїх товаришів. Могла тоді бути година 6.15—6.30.

Із-пода коліс вагонів, червоні посипували щораз то густішим рушничним, а відтак і кулеметним вогнем наступаючий курінь, змушуючи його залягти. Бій затягався. Командарм наказав негайно перекинути один курінь на станцію з боку, як це перше пропонував полк. Отмарштейн. Вислано 4-ий курінь під ком. сотн. Стефанишина. Біля 7-ої години, цей курінь бравурним скоком вдирається на станцію, б'є уставлені до оборони відділи червоноармійців, займає по-

черзі завзято боронені вагони, обтяжує себе захопленими полоненими, вскачує на радіо-станцію. Серед червоних паніка... На деякий час слабнуть їхні постріли по куреневі І-ої бригади. Та цей не знайшов у собі сили ні можливості і не зірвався до атаки. Розвиднилося. Червоні отямiliся. Тепер бачили перед собою на полі нашу лаву. Пішли проти-наступом на 4-й курінь, зачали вибивати його з-поміж вагонів, скріпляючи рівночасно свій вогонь по лаві куріння на полі. Заки розвиднилося, з подвір'я, де стояв штаб, було лише видно, як близкали постріли нашої й ворожої лінії. Тепер видно було вже вагони на станції і нашу лаву перед ними на полі в снігу.

Коло 9-ої години до командарма наспіло донесення про протинаступ червоних, положення на станції, неможливість куреневі І-ої бригади піднятися з-під приковуючого його до землі щоразу то сильнішого рушничного й кулеметного вогню противника.

Сотн. Стефанишин скеровує свої дві сотні на допомогу куреневі І-ої бригади для удару з поля, але цей останній примушений ворожим вогнем дещо змінити свою позицію. Не лишалося нічого іншого, як відступити. Для цього командарм наказав кинути 5-ий курінь для маркування обходу з нашого лівого крила, а 13 кіннотників із правого. Починався пляновий відступ на Чигири й Михайлівку. Він мусів проходити швидко, бо по житомирській залізничній лінії підсувалися два броневі потяги і лава «Школи Красних Командирів» із Житомира стала вже висуватися нашим на зади. Могла бути тоді година 9.30. Коло 10-ої год. група вийшла з бою за станцію Коростень з утратою: вбитими 7 старшин, між ними невіджалуваний сотн. Стефанишин, хор. Соколовський та 12 козаків та раненими 8 старшин і козаків, між ними хор. Василів, що лишився на побоєвиці, і полк. Климач. Група не винесла звідти ні зброї, ні одягу. Ворог мав великих втрат вбитими й раненими. З-поміж 100 полонених нами розстріляно 7 політруків.

Що ж сталося з відділом сотн. Рогозного за той час?.. Увійшовши в місто, він вскочив до будинку міліції, забрав звідти кількадесят ручних гранат і дещо набоїв та проступав містом на двірець. По дорозі, як це він пише у своїй праці «Базар», наткнувся на пункт здачі селянами хліба большевикам. Його відділ перебив збирщиків та повернув, хліб селянам. Відтак пішов визволяті з в'язниці селян, що

сиділи там, головно за незданий хліб. Щойно тоді отяминувся, бо довідався, що на залізниці триває бій, куди й направився. Та заступили йому дорогу дві лави наступаючих червоноармійців (було це за містом, на базарі, чи на вулиці? — Д. Г.). А що сотн. Рогозний мав відомості, що в місті наших немає, вирішив прорватись до залізниці крізь обидві ворожі лави, що йому й удається зробити через двори й городи. На двірці, оповідає далі Рогозний (на сторінці 37 своєї праці), козаки його відділу закидали гранатами вагони з червоноармійцями, які вискачували тепер звідти, стріляючи по своїх же, та не знаючи, що твориться, попадали під постріли його козаків. «Зчинилася каша» — пише Рогозний. Аж якийсь залишничник порадив йому втікати, бо перед семафором стояли уже два большевицькі броневі потяги, та показав Рогозному напрямок, куди відступили наші частини. «Чекати не було чого», — каже Рогозний. Захопивши 27 особи полонених, він ішов із своїм відділом у напрямі Чигирів, а «на торах ще гриміла стрілянина, — це здезорієнтовані большевики билися між собою». До переїзду під'їхали з Коростеня два бронепотяги і звідти почали обстрілювати з гармат нашу колону, що відступила. Далі каже Рогозний, що дігнав групу по трьох годинах аж у Михайлівці.

Головна група прибула в Чигири десь коло 11-ої години, а побувши тут яку годину, пішла на Михайлівку, куди прибула коло год. 16.30.

Саме тоді, коли вже був наказаний пляновий відступ із під зал. станції, маркуючий поновлення наступу з окрилюванням ворога, з'явився на стоянці командарма полк. Ступницький. Він рапортував про захоплення й залишення зал. двірця його відділом, про розстріл ЧК, смерть командира й начальника штабу 132 совєтської бригади, про вбитих і полонених большевиків, та звільнення з в'язниці 470 людей. Командарм вислухав, глибоко втягнув повітря в груди і сказав: «Про-рі-зали!»...

— Коли і як ви вспіли все те зробили, що не було чути пострілів і чому ви не дали умовленого сигналу до наступу? Це переплутало ввесь плян насоку — з болем серця питав полк. Отмарштейн.

Полк. Ступницький оповів: Прибув зі своїм відділом під Коростень у 2-їй годині ночі. Йому було задовго ждати на умовлений час наступу. За відомостями, здобутими під Коростенем, большевицька залога Коростеня була сильніша

ніж про те його інформовано в Пісках, отже й більше було сподіваних труднощів у виконанні даних йому доручень. По короткій нараді з підполк. Ремболовичем і сотн. Хмарою, вирішено виконати насоком можливо тихо, але зараз. Переїзд містом відбувся тихо. Підполк. Ремболович скоро впорався на двірці, а він (Ступницький) із 10 людьми Ремболовича, звільнив із в'язниці 470 людей. Сотн. Хмара вбив командира 132 бригади, розгнав міліцію, захопив полонених. Піхоти й гарматників у вагонах на станції не важився сам атакувати, думаючи зробити це тоді, як підійде головна група, а коли цей час прийшов, большевики вже його туди не пустили і він мусів відступити.

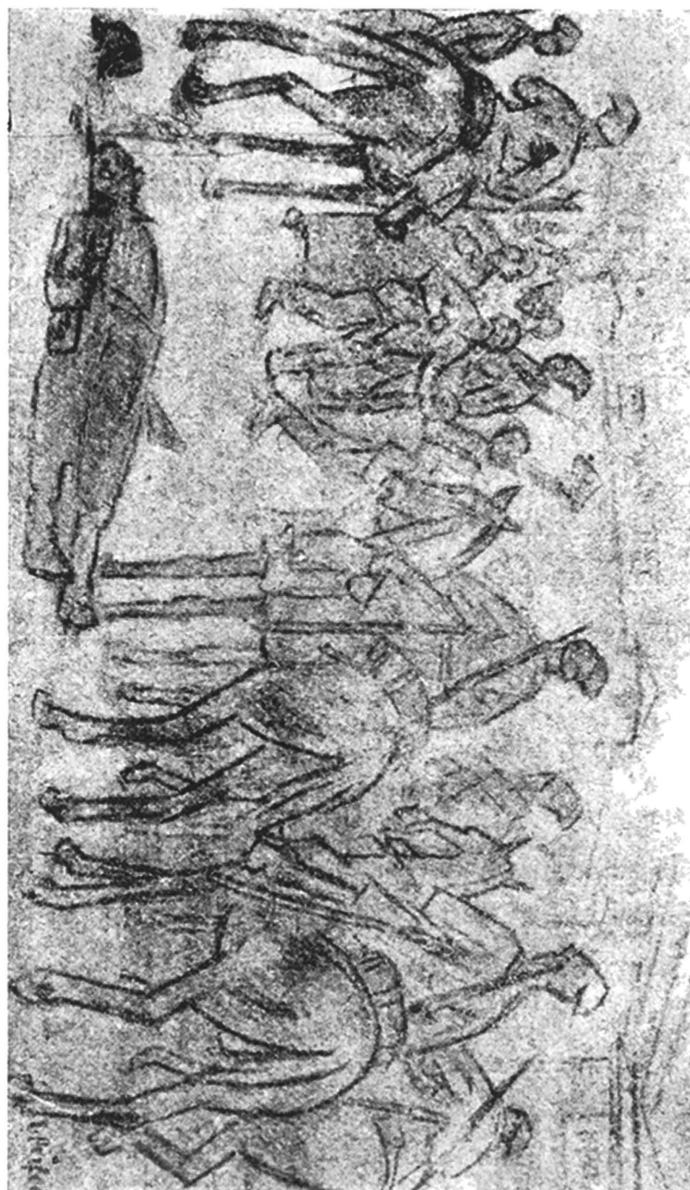
Підполк. Ремболович так пише про насоком на Коростень із півдня (його спомин з 14-го квітня 1931 року - «Рейд 1921 року»): «О год: 2-ї уночі підійшли ми до Коростеня. В перших же хатах, на Коростенських околицях, захопили ми двох червоноармійців із числа мобілізованих. Із їхнього допиту виявилося, що в Коростені, крім штабу 132 бригади та нестроєвих частин, стоїть ще два батальйони піхоти. Я, полковник Ступницький та сотн. Хмарі зробили нараду, на якій ухвалили таке: я з 15 людьми піду й захоплю залізничний двірець, полк. Ступницький визволить політичних в'язнів із міської в'язниці, а сотн. Хмарі з кіннотою опанує східньопівденну околицю Коростеня. Якщо не пощастиТЬ, мусіли збиратися на південній околиці. Посуваючись якнайтихше містом, я зі своїми людьми пішов майже до самого двірця»... Далі він (Ремболович) описує насоком на почекальню, свою телефонічну розмову з червоноармійським комбригом, рапорт сотн. Маркевича про вбитого ним начальника штабу 132 бригади та зліквідування ЧК. Далі пише: «Покінчивши з черезвичайкою, ми рушили знову в бік двірця», — бо якийсь залізничник переостеріг його, щоб утікав, бо на станції стоїть два потяги війська, що приїхали вчора. Тоді він повернув на збірний пункт на півдні від міста, де застав до 300 звільнених із в'язниці селян. І продовжує: ... «Надходила 7 година. З боку двірця почулася велика кулеметна та рушнична стрілянина. То наступали наші частини. Нам треба негайно теж розпочати наступ; ми вдаримо на москалів із-заду, і Коростень буде наш, а разом і все майно, яке є в нім, а головне набої й гармати, що в вагонах на станції, — з такими словами звернувся я до полковника Ступницького. — Троха зачекаймо — відповів полковник Ступниць-

кий. — Я не міг чекати, бо знов, що кожна хвилина чекання коштуватиме нам дуже дорого. Я вирушив на місто. Полковник Ступницький залишився на місці, а з ним і більша частина людей».

Та вже під хатами мусів Ремболович залягти, стримуючи наступаючих москалів із його лівого боку. Із правого боку посувалася друга частина червоних і він мусів утікати. — «Біля пів на дев'яту — пів на десяту постріли з півночі, звідки наступала ціла група, затихли». — Прибув на збрінний пункт, де лишив полк. Ступницького, але його вже там не було. За якої півгодини показалися знову червоні і Ремболович продовжував відступати, поспішаючи за головною групою.

Сотник Василь Падалка

Визволено з Коростенської в'язниці політичних в'язнів

КОРОСТЕНЬ — ДІДКОВИЧІ

Майже по тригодинному відпочинку, Волинська група вирушила з Михайлівки коло 20-ої години і через с. Васьковичі прибула в с. Дідковичі десь на 1-у год. вночі 8. XI. Дорога була тяжка, бо вкрита на 15—20 см снігом, люди й коні втомлені (коло 75 км дороги і понад 3-годинний бій за 15 годин!). Коли ввійшли в село, у кожного було бажання: трохи погрітися й відпочити.

Удвійку з полк. Отмарштейном ми постукали до дверей одної чепурної хати. Пройшло кілька хвилин, поки господар зважився впустити нас досередини, а коли ми попросили про нічліг, він приніс дві жменьки соломи та кинув її в незамешканій і неопалюваній кімнаті на долівку. Не дав нічого ні під голови, ні чогось накритися, ні лямпи, ні свічки; скоренсько вийшов і замкнувся в своїй кімнаті. Це був місцевий дяк.

— Поганий цей наш хазяїн, — сказав полковник, — не такий, як усі наші селяни, що ми їх дотепер зустрічали. Алє й годі дивуватися розбудженому зі сну: бойтесь і нас, і терпне зі страху перед большевиками. Генерал чомусь не сказав квартир'єрам знайти для нас хату і до себе не кликав. Коли б до ранку, а там роздивимося. Головне, що тут повинні б ми побути цілий день, щоб нарешті добре відпочити — вперше від часу переступлення кордону.

У стодолі або десь у повітці в соломі було б, може, тепліше, ніж у цій вогкій кімнаті. Сон не йшов і ми продовжували розмовляти. Подаю те, що запам'ятав із змісту тієї розмови:

— Залишаюсь ще під враженням нинішнього бою за станцію Коростень. Децьо з цього спонукує мене просити вас, пане полковнику, як дозволите, вислухати мене.

— Ми всі під цим враженням і як маєте довір'я, будьте одверті, як і я. Радий послухати, — сказав полковник.

І почав я з того, що єдиний ген. Тютюнник знаменито панував над собою, не показував назовні свого стурбування нашою невдачею і самим відступом. Можна було вагатися щодо слухності атакування станції, можна було очікувати наступу полк. Ступницького з півдня, але, як атакуючий курінь І-ої бригади леденів у лаві без підкріплення з боків, особливо в час бою куреня сотн. Стефанишина на станції, тоді саме, як відділ сотн. Рогозного не приймав участі в ударі на станцію, то це таки було помилкою. Може було б ліпше дати більше свободи вже, як не ген. Янченкові, то його начштабові і командирам бригад у керуванні дорученими їм частинами. Але помилки мали за собою й відомі з історії найбільші полководці.

Тепер треба лише більшого зусилля, щоб збудити віру населення в силу і сприт Волинської групи та не випустити ініціативи з своїх рук на користь ворогові.

Ми відійшли трохи задалеко на північ. Командарм схильється до партизанських дій малих відділів, в тому теж і до окремих дій Волинської групи. Важлива зміна! Але тоді нам треба чимкоріше зв'язатися з ген. Нельговським і підполк. Палієм, що вже десь має близько бути біля визначеного району зустрічі.

Підполк. Шраменко не має твердого переконання про витримку обідраних козаків у твердших, ніж минулого року, обставинах, та ще й коли притиснуть морози, а зв'язки між групами будуть рватися. Він частково має слухність, бо ми вже притягли сюди мало не 20 підвід «підтоптаніх». Полк. Сушко мовчить, — утратив Стефанишина! — Настрій серед старшин і козаків незламно-бойовий, не виключаючи й нестроєвих Цивільного Управління. Та при тому, дуже важливим є не згубити «дотику» з реальною дійсністю.

— На вас, пане полковнику, — закінчив я свої міркування, — покладає всі надії не лише бригада полк. Сушка, але й багато старшин 4-ої Київської дивізії, щоб не розминутися з тією реальною дійсністю.

Кілька разів я переставав говорити, просив вибачення за цю балачку, але полковник за кожним разом настоював, щоб я продовжував.

Тоді я зважився спитати, чи не вважав би він за потрібне запропонувати командармові скоротити відпочинок у цьому селі та, може, окрім обома бригадами й двома дорогами піти на злуку з ген. Нельговським і Палієм, поки ще ворог не

— Руки догори, — крикнув підполк. Ремболович, скочивши з однини козаком на підвіконник та вививши вікно

Захоплено жида-комуніста в той час,
як він ладував кулемета

підтягнув своїх сил. Це хіба не супротивне головній лінії найновіших плянів командарма і, припускаю, він прийме це до уваги. Ми маємо нині перед собою ще 60 кілометрів у простій лінії до визначеного району злушки. Розминутися з нашими групами, лишити їх без дальших доручень, хоч би й на короткий час, це могло б швидко вичерпати їхні сили та передвчасно знівечити всі пляни командування походу й саму провідну думку командарма: «Не дати відиху окупантові!»

— Я повинен вам сказати, — почав говорити полковник, — що в Михайлівці відбулася нарада з командирами частин, на якій вас не було. Її тема майже тотожня з вашими думками. Була й пропозиція припинити дальший похід, а бодай завернути в Польщу всіх поранених і погано вдягнених. Вирішено продовжувати похід. Як вирушимо звідси завтра ранком, то ще вспіємо на час зустрітися з нашими групами. Роблю все, що лише у моїх силах, але самі найкраще з усіх бачите, що генерал нерадо приймає мої поради чи пропозиції, а там, де на них ніби погоджується, відтак часто змінює видані накази. За останні три-чотири місяці змінилися в Україні умовини й методи боротьби з окупантом. Частково через це, частково через доноси та багато інших підставових причин большевицький погром дуже прорідив повстанські організації. Тому й селам не легко зважитися зірватись до повстання, хоч вони не скапітулювали перед большевиками, що ми мали на увазі ще перед вимаршом у похід. Згідно з рішенням наради командирів у Михайлівці, підемо далі готові на все з тими, що не здаються.

Ця відповідь полковника була лише повторенням того, що я вже перед тим знов від нього, з висловів ген. Тютюнника, або з інших джерел. Було з неї видно трохи більшу, ніж у Львові, надію на можливий сподіваний бодай частковий, успіх походу. Ця відповідь була для мене цікава ще й своєю формою.

Новиною була для мене загадка про нараду командирів у Михайлівці, бо про неї я таки нічого не знов.

Про ту нараду пише сотн. Шпілінський: «В Михайлівці нарада: ген. Тютюнник, ген. Янченко, полк. Отмарштейн, підполк. Шраменко, полк. Ступницький та полк. Сушко. Думку — припинити дальший похід і перевезти всіх поранених за кордон, перемогла думка — далі продовжувати похід» . . .

Утома робила своє і ми поснули. Ранком подякували господареві за нічліг, полковник пішов до командарма, а я в недалекій селянській теплій хаті писав денник, що закінчувався записками в Кривотині. Закінчивши писати, подав його полк. Отмарштейнові до перегляду. Вимарш із Дідковичів був визначений на 4-ту год. ранку наступного дня, 9. XI. Мабуть, під впливом теплої хати, я побачив, що відпочинок тут потрібний таки довше, як думав я в нічній розмові з полк. Отмарштейном. Від цієї втоми дуже мало затямив я з Дідковичів, хіба бачив, як полк. Отмарштейн говорив із декотрими старшинами. Про таку розмову згадує підполк. Ремболович так: «Спробую передати дослівно те, що казав мені полковник Отмарштейн:

— Під Коростенем ми зазнали поразку, наслідків якої вже виправдати не можна. Генерал Тютюнник наказує відходити далі. Моїх порад зовсім не слухає. Мені тепер дивно, як міг Головний Отаман доручити таку важливу справу генералові Тютюнникові. Посуваючися наперед, ми не швидко дійдемо до другого «Коростеня», де можна буде б зробити запас зброї та амуніції, а москалі нас будуть переслідувати та дрібними нападами доведуть нас до того, що в нас не залишиться жадного набою, а люди наші загинуть, як не від ворожих куль, то від морозів та перевтоми. Генерал Янченко, — це «шляпа», йому б на печі сидіти та насіння лузати, а не воювати. Я маю тільки трохи надії, що після зустрічі з підполковником Палієм наша ситуація трохи покращає, а тому вживатиму всіх заходів, щоб якнайскорше з'єднатися з ним. Вас, пане полковнику, я знаю недовго, але вже встиг трохи пізнати вас. Скажіть мені без жадних викрутасів: який настрій серед старшин та козаків?

А коли підполк. Ремболович відповів, що настрій серед старшин, а особливо серед козаків, підупадає з кожною годиною, але, як старшини, так і козаки будуть битися до останнього, тоді полк. Отмарштейн відповів: — Ці ваші слова тішать мене. При такому стані речей може ще пощастити нам вийти з того становища, в якому ми опинилися».

ДІДКОВИЧІ — ВОЙТАШІВКА

9. XI. між годиною 4-ою і 5-ою ранку Волинська група вирушила з Дідковичів і через Обиходи й Савлуки ввійшла у Ксаверів, де розстріляно голову й секретаря місцевого клубу комуністичної молоді, які тероризували селян. Не затримуючись тут довше, командарм попровадив групу звідси в південно-західному напрямку, майже на 90° убік від лінії Дідковичі—Ксаверів, а пройшовши крізь села Каменку-Скурати, зупинився коло 14-ої год. в с. Буда Каменецька (Владівка) на відпочинок і нічліг.

Здавалося, що ми ввійшли в район не лише підготовленого, але й готового до повстання населення. Нас не лише годували й огрівали, декому з босих вояків піднайдено добре черевики, декому дісталася шинеля, навіть трохи набоїв. А вечором зголосилися в штабі дядьки з пропозицією довірити їм охорону села, щоб цим відтягити вояків і дати їм можливість добре відпочити. В порозумінні з полк. Отмарштейном, командарм погодився на таку нічну охорону селян, під наглядом частин групи. Дехто з-поміж старшин був певний, що село поповнить групу відділом своїх добровольців-повстанців, тим більше, що в цьому селі було й дещо рушниць, набоїв, навіть один чи два кулемети «Максима».

Та наші селяни не лише «реалісти», але між ними скрізь повно досвідчених вояків минулої світової й російсько-української війни та партизанських дій. Вони показали нам тепер своє наставлення супроти москалів, але, чи вважали нас надто слабим партизанським загоном, чи ждали відповідної спонуки командарма, чи може воліли виждати якогось іншого моменту, — годі вгадувати. Думка сотн. Рогозного («Базар» — ст. 39—40) про те, що завинив нач. постановання Хоха «ревізіями одежі, кожухів, взуття», є Рогозного «шукання винної невістки» під впливом упередження до Хохи, яке сотн. Рогозний виявляв і раніше, бо Хоха приняв був до розподілу лише те, що хтось із селян сам, із

власної спонуки приніс їйому, як начальникові постачання, а не передав безпосередньо комусь з-поміж потребуючих, і того було 2 чи 3 пари черевиків та якась нагортка, що ствердив сам командарм. Але в оповіданнях бувають і перебільшування; так було теж у цьому випадку.

Командарм мав намір наскочити на ст. і м. Чоповичі, де, за даними відомостями, стояв 38 заліз. батальйон, технічна сотня, піша й кінна міліція, а на станції у вагонах було дещо військового одягу, зброї, амуніції. Наскок мав відбутися завтра, подорожі дальше на південь.

10. X.. між 7—8-ою год. ранку Волинська група вирушила з Буди Каменецької на Чоповичі. Пройшла, може, якісь 3 км дороги, коли ззаду розляглося кілька поодиноких пострілів — «випробовували направлений кулемет» — передавали на запит наперед колоні (це полк. Очеретько визбурився баласту з комуністів і чекістів, на наказ командарма).

Перед ст. Чоповичі показався спершу один малий, а відтак другий більший ворожий кінний відділ, але оба втекли по першій виміні пострілів. Станція й місто були заалармовані.

38-ий залізничний батальйон відпер перший удар на станцію. Поновив удар успішно 5-ий курінь. Група пройшла м. Чоповичі, захопивши з півсотні полонених, а сотня Хмари поповнилася трохи кінними: вона мала тепер 65 коней. Майна зі станції не вивезено. Ми мали в Чоповичах убитими (за Рогозним): полк. Мінаківський, хор. Буряків і 6 козаків, а поранений полк. Лисогір, ще 2-ох старшин і 2-ох козаків (за Ремболовичем).

Із Чоповичів група пішла через Гутку, Юстинівку, Фортунатівку до Буглачків, де біля півночі стала на нічліг (23-а год.)

11. XI. о год. 14-ій група вирушила з Буглачків на Облітки, мала сутички з роз'їздами ворожої кінноти в дорозі на Шлямарку, а відтак на Заньки, куди прибула вечером, і там заночувала.

Із Шлямарки (за Ремболовичем) вислано полк. Ступницького з відділом підполк. Ремболовича і сотн. Хмари на Радомишль, потурбувати там червоних серед ночі. Але полк. Ступницький заблудив — як пише Ремболович, — і вернувся з нічим до групи в Заньках наступного дня коло полуночі.

12. XI. в 14-ій годині група вишила з Заньків на Чайківку, яку проходила з боем біля 15-ої години (за Сушком). Під Чайківкою був поранений у ногу підполк. Ремболович. Тут, біля річки Коробочки, червоні порубали кількох наших поранених, відділові Рогозного перетяли дорогу, але йому таки вдалося вирватися і дігнати групу.

Під рушничним і кулеметним вогнем ворожої кінноти ззаду, то з боків, то спереду, група, відбиваючись аж до півночі, проходила села: Пилиповичі, Журавлівку, Березівку, Мінейки. В колоні групи чимало поранених. Під Мінейками був поранений у ногу начальник Цивільного Управління М. Білинський та сотн. Лупенко.

Група входила в район скучення піхоти й Червоного Козацтва на лінії Чоповичі—Радомишль—Бородянка, де вже від 6-го листопада, як це стало відоме пізніше щойно у Львові, оперувала наша Подільська група із здобутим прапором 8-го кінного полку Червоного Козацтва.

По півночі група добилася до с. Городськ, щоб там перевіритися на правий берег річки Тетерів. Та збоку насакає інший відділ кінноти Котовського і сильним вогнем намагається не пустити групу через греблю й міст. Рівночасно насакає ззаду на групу кіннота, що шкодила групі від Чайківки. Жахлива була це переправа. Полк. Сушко особисто зганяв із підвід здібних до бою і спільним зусиллям усіх бригада Сушка пробила й охоронила групі шлях на півден. Ворог мав тут великі втрати вбитими й пораненими.

Перейшовши відтак шлях Житомир—Київ, група ввійшла в с. Войташівку 13. XI. біля 3-ої години ранку.

Перед самим селом командарм спитав полк. Отмарштейна, чи не піти б лісами в напрямі Фастіва, висмикнутися Котовському, з'язатись із партизанськими відділами Погідля, а відтак, може, й атакувати Котовського, бо він десь учепиться нашої Подільської групи. Нельговський теж десь тут близько, отже, ми мали б Котовського у трьох огнях.

Полк. Отмарштейн показав головою на зади колони і відповів, що можна б, але що зробити з цією валкою поранених і вояків з відмороженими ногами? Іх кількість зростає, обоз довгий уже майже на одну верству, рухливість колони слабне, набоїв не прибуває, а червоні мають це на увазі.

Гранатами було відбито ворожу кінноту з великими для неї втратами

19.

ВОЙТАШІВКА — ЛЕОНІВКА

У Войташівці підраховано поранених, хворих, босих, а теж зброю й набої. Полк. Отмарштейн подав про те рапорти командармові. Чи числа цих рапортів, чи, може, переважали інші спонуки, але, мабуть, зваживши особливо і факт, що всі три наші бойові групи блукають блудними дорогами без зв'язку з собою, — спонукало командарма дати наказ про повернення покищо на північний схід.

І хоч це значило, що штаб припиняє дальший похід углиб України, — то це було фактичним поворотом Волинської групи до кордону Польщі.

Цю важливу зміну в відповідній формі й числах описано в звіті командування Головному Отаманові по повороті з походу.

Новий напрямок руху Волинської групи намітив командарм: марш у діл правим берегом річки Тетерів.

Коло 9-ої години група вирушила з Войташівки на Царівку, Ставецьку Слобідку, Гуту Забілоцьку, Негребівку, до Раївки. Тут 4-ий курінь, як ар'єргард колони, стримує ворожу кінноту 45-ої дивізії, що нас швидко за Войташівкою відшукала за слідом по глибоких снігах та переслідувала насоками й обстрілами. Оточений 4-ий курінь перейшов убрід через напів замерзлу болотисту річку Білку при сильному морозі, стримуючи далі ворога та не маючи можливостей ані обсушитись, ані погрітися, бо ворог далі настирливо насідав. Тут застрілилися козак Сичук і кулеметник Андрійко, щоб не дістатися в руки ворога, а далі йти не мали сили.

Від Раївки група йде далі під прикриттям 2-ої бригади через Гуту і коло 22-ої год. приходить в Рудню Комарівську та затримується тут до наступного досвітку, коли, обстріляна ворожою кіннотою, вибуває о 5-ій год. ранку 14.XI. на Кодру, а далі через Буду Забужанську, Язвинку й Майданівку, переходить через станцію Трубецьку о 15-ій год.,

де захоплює 30 червоноармійців залізн. охорони. Коло 16-ої год. група рушає на Поташню і йде в напрямі на Блитчу, та не доходить до неї, а лісом іде на Леонівку.

Ворог підкріплюється щораз новими силами, не перестає переслідувати групу. Втомлені коні наших підвід часто пристають у снігу. Полк. Отмарштейн із кількома кінними старшинами штабу й кількома кіннотниками сотн. Хмари, а між ними майже за кожним разом зголосувався пор. Ковалевський, деколи й пор. Маєвський, — часто протоптували дорогу перед колоною, деколи заганялися у найближче село на нашому шляху, розвідуючи про ворога, про групу Нельговського і Палія. Розвідка на довшу мету була неможлива.

У дорозі на Леонівку полк. Сушко заризикував засідку на ворожу кінноту: один його відділ підпустив близько червоних і з доброго укриття завернув їх сильним кулеметним вогнем, а там, у кількохсот кроках далі, захований другий його відділ закинув утікаючих ручними гранатами. Це допомогло: червоні на кілька годин відстали від нашої групи.

Було біля пів до другої години 15. XI., коли передові частини Волинської групи прийшли від заходу під Леонівку. На північному краю села тарахкотили кулемети. — Це певно Орлик кропить червоних — гадав ген. Тютюнник і вирішив допомогти йому, коли така нагода. Наші передові частини входять у село, вступають в бій. Червоні на хвильку ухилилися, але зараз же й поновили наступ і знов густа стрілянина, але коротко: вони опинилися в двох огнях. Наша частина вела бій у селі, загналася аж біля церкви, підпала під вогонь червоних із півночі села і теж була у двох огнях. Стрілянина на сході села пересувалася на південь. Ген. Тютюнник наказав своїм частинам відступити з села. Червоні теж вийшли з цієї, більшої ніж сподівалися, халепи. Тією другою частиною, яку командарм мав за Орликівців, була наша Подільська група, як це стало відомо щойно по поході, у Львові. Ця група зайняла була Леонівку ще до приходу туди частин Волинської групи. Тепер вона відступала на південь від села, прийнявши появу в селі Волинської групи за підкріплення червоних. Села ніхто не займав до ранку, як це видно зі спомину полк. Чорного.

Волинська група, за словами сотн. Рогозного, лишила в Леонівці вбитими: пор. Майдачевського, пор. Капустинського і хор. Медведева.

20.

ЛЕОНІВКА — МАЛІ МИНЬКИ

Відійшовши приблизно на один кілометр на захід від Леонівки, наші авангардні частини знову влилися у головну групу, що тут була затрималася. Відпали сподівання на конче потрібний відпочинок людям і коням. Хоч рани печуть і болять, ніхто з поранених не стогне. У всіх одне бажання: коли б лише хоч трохи більше зброї й амуніції... Командарм обмірковує з полк. Отмарштейном становище і вже певно вирішує закінчити зачіпні бойові дії й дальший похід та відступити назад у Польщу.

Не гаючи часу, треба було дібратися й переправитися на лівий берег річки Тетерів, і то десь між Унін-Блітча і Колінцями, бо в тих селах був ворог, котрого треба було непомітно обминути. З тою метою посунулася група лісними пропсіками ще з кілометр на захід, а там затрималася, бо командарм наказав зредукувати обоз, звільнюючи підводи зі слабими кіньми, з відсталих підвід казав скинути все зайве, що обтяжувало б санки або плечі власників та спалити відразу ж зайві папери, щоб не попали до рук ворога. Це розвантаження тривало приблизно годину. При групі залишилося не більше 40 підвід. Відтак, коло 4-ої години ранку, група рушила далі лісом дещо на північний захід, а за якоїсь пів години вийшла на голе, глибоко засніжене поле. Завивав холодний вітер. Глибокий сніг томив людей і коней. Врешті хтось завважив блимаючі світла по хатах... Зраділи люди, що село близько... Дехто чує то гавкання собак, то піяння когутів... Багато є таких, що це бачать і чують, між ними й командарм... Колона посувается жвавіше. Аж хтось півголосом: «Кіннота зліва!»

І справді, з-за горбів з'явилася лава «кінноти», яку всі добре бачили, як зближалася гострим клином і забігала дорогу передовій частині нашої колони. Щойно тоді, коли віддалі дійшла до кілька десят кроків, виявилося, що це були

придорожні дерева дороги, що до неї ми зближалися. Такі галюцінації тривали понад пів години. Відтак ще неповна година просування колони, зачало розвиднюватися і десь так коло год. 6.30 група стала над рікою Тетерів та зачала переправлятися на лівий берег недалеко Старого Млина.

Дуже тяжка була ця переправа, бо ріка широка, глибока, з багнистими берегами. Поранених перетягувано на возах, а було їх лише три, а також на подвійно укладених санях. Нарешті з саней покладено кладку для піхоти, але сухим майже ніхто ріки не перейшов, та мимо замерзаючої одежі, ніхто й не чихнув. Що для звичайного «смертного» немовірне, те можливе для вояка!..

Ця переправа тривала понад 2 години, не помічена ворогом. По переправі, коло 2 години відпочинку в лісі і близько полуудня група вишила на Жереву, а коло 21-ої год. прибула в с. Інвалідну, де залишилася на нічліг, перший по Заньках, тобто, по $3\frac{1}{2}$ доби маршу з боями, зробивши понад 157 км дороги.

16. XI. о год. 10-ій Волинська група вишила на Розважів, а далі через Термахівку, Полідарівку, Залішани й Голубіївську Буду, прибула біля 22-ої години до Голубієвич. Переслідуюча Волинську групу, ворожа кіннота мала великі втрати вбитими, між ними й командира дивізіону, в бою з нашим ар'єгардом під Термахівкою. А що між Залішанами і Голубіївською Будою наскачувала на Групу розвідка ворожої кінноти і можна було сподіватися її удару на Голубієвичі, група по двох годинах затримки пішла о 24-ій годині на Малі Миньки, куди прибула 17. XI. о 5-ій годині ранку.

Хоч в останньому переході від Інвалідної, група зробила кругло 47 км. дороги, то полк. Отмарштейн пропонував пройти ще 11 км і там переправитися через р. Уш біля Христинівки, де слід зробити більшій відпочинок. (Полк. Сушко пише, що обидва командири бригад пропонували те саме). Але дошкульна втома людей і коней, потреба перев'язати поранених, бодай трохи підкріпити людей теплою стравою, нагодувати коней чи виміняти підупалих (хто ще живий, той пам'ятає цю потребу!), спонукали командарма затриматися таки в Малих Миньках до 12-ої години дня.

21.

БІЙ В МАЛИХ МИНЬКАХ

Велику послугу війську давали наші села своїми підвідами у війні з москалями від зими 1917—18 р., але тому, що села шарпали ще большевики, денікінці, партизани тощо, то, врешті, могла часом проявлятися десь більша чи менша охота виконати щось більше понад наказ військової частини. Такої, однак, щирої посвяти себе й улюблених своїх коней, як у наших підвідників у часі цього походу, я не запам'ятав. Не те, що ні одного слова жалю чи скарги на сумові умовини походу (довгі переходи днями і ночами без достатнього фуражу й пійла коням), ніякого вияву страху в боях, але часто, особливо від Чоповичів почавши, зовсім нерідко власник коней передавав поводи в руки пораненому на возі чи санях, а сам брав рушницю і стріляв по ворогові. Спокійна, розважна поведінка й витривалість наших підвідників у час боїв, переправ через воду, — це свідоцтво, що вони діяли, як вояки Повстанської Армії. Це їх частинна, а велика заслуга, що Волинська група не застригla десь у снігах і не була знищена через те ворогом, що наступав. Це були одиниці тієї сподіваної великої сильної Повстанської Армії, що мала і могла звільнити Україну від москаля-окупанта.

У Малих Миньках штаб примістився біля церкви, I-а бригада в південній частині села, а II-а бригада в північній. Але небавом, бо вже десь коло 7-ої години, ген. Янченко дозвідав командармові, що приїхав верхи селянин із повідомленням про перемарш через Голубієвичі в напрямі Малих Миньків багаточисленної большевицької кінноти. Це був перший у нашему поході того роду перестерігаючий гінечець. Через годину знову другий селянин повідомляв, що до Великих Миньків прибуло багато ворожої кінноти. А коло 9-ої години підполк. Лушненко зголосував командармові, що наші застави зауважили ворожі роз'їзди на південь від

села, та запитував, чи не збиратися до вимаршу з села. Командарм відповів, що людям потрібний хоч малий відпочинок і тому він не хотів би, на саму появу ворожого роз'їзду, міняти наказу про вимарш із села о 12-ій годині дня.

П'ять останніх безпереривних діб Котовський кривавив сніг і своїми вбитими й пораненими вояками (нам було видно, як вони падали з коней, або з кіньми від стрілів наших вояків), щоб знищити Волинську групу, але «рухома фортеця» посувалася щораз далі вперед. Марш і відбивання насакоків мали свій вплив і на командарма. На додаток, після бою в Леонівці не було достатніх підстав розраховувати на злуку з нашою Подільською групою, а ще менше, на підтримку якихось партизанських відділів. Залишалася пропівідна думка: вийти цілими до кордону! ..

По Леонівці Котовський іще раз зважився охопити і знищити відступаючих, немов випускав тепер з уваги десь там рейдуючу Подільську групу. Його кіннотники кричали ще вчора вечором до нас: «До свідання до завтра, до восьмі часов утра!» ...

На це вимовно вказували тепер донесення селян про наближування червоної кінноти.

Поява роз'їздів червоних під селом змушувала перервати відпочинок, вирушити з села та, остатками сил відбиваючись, дібратися й переправитись через річку Тетерів. На таке настоював полк. Отмарштейн. Він пропонував командармові наказати негайний вимарш у повній бойовій готовості, з сильним ар'єргардом, із пораненими і міцним бойовим відділом посередині колони, бойовими частинами II-ої бригади попереду колони, а поперед усіх — кіннота сотн. Хвари, котра, крім бойових дій, протоптала б рівночасно ствердлий сніг на нашему шляху.

Та командарм і цим разом відповів, силуючись показати спокій, що, відбивалися добре ввесь минулий тиждень, відіб'ємося і нині, а одна година довшого відпочинку — це більша певність, що самі себе не знищимо. А по хвилині додав, що, якби так тепер якийсь, хоч і невеличкий один-два відділи десь збоку занепокоїли червоних, — це затримало б їх; якби так тепер був під рукою Палій чи Нельговський, червоні присмиріли б ...

За ввесь час походу — це перший раз я почув від командарма турботу такого змісту. І було чого, бо Котовський

Через брак теплого одягу їх прикрито соломою

атакував тепер не бойову частину, а шпиталь на возах, про що він добре знов, ідучи ззаду за нами.

Коло 10-ої години впало кілька пострілів у бік нашої застави з південного напрямку села. Тоді командарм наказав готуватися до оборони, а підводам із пораненими виїздити на головну вулицю села в напрямі на північ і ждати наказу на вимарш.

За кілька хвилин перед 12-ою годиною виришила передова частина колони. Середина колони переходила якраз місток на потоці, зараз на кінці села, коли з південного заходу впало кілька рушничних пострілів, що й приспішило рух колони. Коли ж її хвіст минав цей місток, у північно-західній стороні села впало знову кілька густих пострілів, а на півдні раптом розпалилася велика рушнична й кулеметна стрілянина та гук розривних ручних гранат. Попри колону проскакав на коні командарм із сотнею Хмари, а за ними ще кількох старшин на конях, поспішаючи на чоло колони. По якійсь хвилині надіїхав за ними і полк. Отмарштейн. У той час я був позаду середини колони. Полк. Отмарштейн звелів мені минути якихось 6—8 підвід та триматися цієї все ще середини колони, бо він буде мене потребувати і тут за мною шукати. Поклав свою валізку на підводу з пораненим вояком і відіхав уперед.

На півдні села клекотіла стрілянина. Її було чути вже в селі та на захід від нього. Ззаду колони настирливо передавали: «Ворожа кіннота в селі! Кулемети назад!... Кулемети назад!...» — Відділ з кулеметом, а, може, й двома, що були всередині колони, відійшов назад. Зростало поденерування. Одні передавали, щоб передова частина приспішила свій рух, інші закликали до спокою. Задні підводи вискачували з колони. Сильніші коні теж швидко піддавалися поденеруванню, напружували всі свої сили, минаючи слабших коней, що застрювали в глибокому снігу на полі. Тим більше, що з південного сходу показалася ворожа кіннота, що частково іхала полем просто на північ поза лісок, який був спереду, щоб зовсім замкнути нам відступ, а частина її кинулася на нашу колону бічним ударом. У колоні падала різноманітна команда. Одні були за суцільною оборонною лавою, інші воліли бити кінноту розсипаними по полі групами, а ще інші відразу вважали лісок попереду праворуч, за найліпше місце оборони. Тепер зав'язався смертельний бій із ворожою кіннотою і на полі. Ворогові вдалося відтя-

ти ззаду частину нашої колони майже до її середини. Розпалився жахливий бій. Від влучних пострілів наших вояків, від їхніх ручних гранат валилися на землю червоні кавалеристи, самі чи з кіньми. Коли не було вже набоїв, наші били прикладами рушниць, а як ті ламалися, били самими цівками. Червоні кіннотники відскакували назад у ширше, а рідше коло, а не перериваючи рушничної й кулеметної пальби, вводили у бій свої нові частини, кінні і піші.

Здавалося, що тут виливався тепер увесь гнів усього українського народу до свого гнобителя-москаля за сотні літ поневолення.

З цього поля бою пробивалися ще окремі підводи з нашими пораненими вояками. Кілька кроків передо мною, впав поранений козак. Його миттю підняли два інші, ще здорові, поклали на підвodu, де лежав уже давніше поранений, скинули звідти в сніг валізку полк. Отмарштейна, самі присіли туди і підвода з ними помчала вперед. Я пробував присістися на одній, що минали мене, санки, але звідти пхнули мене в сніг ті, що там їхали. Так само скінчилася ще одна моя спроба, бо на санках їхало вже троє людей, крім фірмана.

В той саме час, зліва, з боку річки Звіздаль, бігло кілька козаків, що, будучи там на заставі (17 чоловік із куреня сотн. Григор'яка), обстріляні наступаючими большевиками, хотіли перейти річку Звіздаль на лівий берег, але двоє втопилося, кількох застрілили червоноармійці у воді, а решта бігла оце в напрямі ліска.

Саме в той момент, як це вони оповідали на бігу, з-поза села, звідки вони бігли, показалася червона кіннота. Їхали в колоні, помалу, з великим розгорнутим, похиленим вперед червоним прапором із якимось написом. Коні гладкі, бадьоро задирали голови. Коли вже показалася їх може сотня, відно впала якась команда, прапор моментально звинено і спершу легким трапом понад ріку, рівнобіжно до нашої колони, немов показ розгортання, а потім, повертаючи праворуч під простим кутом, витягалися в ґальопі один за одним просто на нашу колону, перетинаючи її якраз на одну підвodu передо мною та забігаючи дорогу відступаючим полем нашим воякам. Підвода біля мене і я біgom за нею, щасливо проскочили лінію кінноти, которую наші стримували густим вогнем рушниць і гранат. Червоні добули шаблі і знову за-

в'язався з ними рукопашний бій, не лише до останнього на-
бою, але до останньої фізичної спроможності наших вояків.

Курінь сотн. Григор'яка, що був досить далеко передо
мною, видно, скорше завважив кінноту зліва, і подався до
ліска праворуч. Не знаю, чи це було на наказ полк. Сушка, чи
з власного почину сотн. Григор'яка, щоб звідти краще бо-
ронитися та стримувати ворога, який забігав нам дорогу від
сходу. Хоч тяжко було брести снігом по коліна, але тому,
що цей лісок не дуже далеко від дороги, хто ще міг, кидався
бігти туди на вид подвійного вже замкненого і правдоподіб-
ного ще третього ворожого оточення.

Я не міг бігти, а вирішив іти втоптаною дорогою. Вже
більше й не пробував присідати на підводи, ішо мене минали.
У снігу я зачіпив ногою за рушницю. В ній було три набої.
Ними вдалося мені звалити з коня червоноармійця, що стрі-
ляв за мною. Жаль було кидати цю рушницю, вже тепер
без набоїв, але й не чув я в собі стільки сили, щоб оруду-
вати нею, як «довбнею» так ефективно, як оце позаду мене
робили наші хоробрі вояки. Я йшов далі вже лиш із від-
безпеченім, готовим до пострілу револьвером в руці, не ду-
маючи навіть, щоб удалося мені вийти живим із цього поля
бою. А тут від села аж до лісу одна лише тріскітня пострі-
лів, гук ґранат, блиск рубаючих шабель ворожої кінноти,
Групи в рукопашному бою.

Несподівано, з боку села, гальопом гнався на коні полк.
Добротворський. Яким чудом йому вдалося проскочити з по-
ля бою, не знаю посьогодні. У боях часто бувають випадки,
що їх не раз трудно пояснити. Я затримав полк. Добротвор-
ського, щоб передати ним полк. Отмарштейнові торбу з ма-
пою, з наказами і дневником. Біля нас просвистіло кілька
ворожих куль. Не було часу на запити. Полк. Добротвор-
ський почвалав за передньою частиною нашої колони, що
відступала на північ, може, точніше кажучи, за її останка-
ми. Я йшов тепер із почуттям полегші, що передані для Нач-
альника штабу речі не попадуть ворогові та що єдина в
штабі спеціальна мапа ще буде в пригоді для врятованих.

Ішов я помалу, бо боліли відморожені, попухлі ноги.
Часто спотикався, падав, підводився і далі йшов. Часто ог-
лядався. Ніхто за мною ні йшов, ні їхав. Стрілянина слабла,
а потім зовсім стихала, по полі ганяли червоні кіннотники.
Була велика правдоподібність, що попаду до рук большеви-

кам з-поза ліска, який лишався вже позаду. Та я й не думав, як вилізти з цього «мішка».

Всі відомі мені подробиці про підготовку й вимарш на повстання, факт, що населення не зірвалося масово на повстання, все, що склалося на такий героїчний бій нашого воїнства в Малих Миньках, — все це хаотично мутилося в думках.

Визволений на наших очах український народ заганяли тепер на наших же очах у нову неволю! ..

Раптом очуняв мене енергійний вигук: «Сховайте револьвер! Тут свой! На вас чекає полковник Отмарштейн!» ... Передо мною стояло двох озброєних людей, а біля них на землі був кулемет. Це була застава на греблі річки для охорони врятованих наших вояків, на випадок можливої появи червоних. Один із цих вояків залишився з кулеметом на місці, а інший попровадив мене по греблі на другий берег річки, де за кільканадцять кроків убік ждали полк. Отмарштейн, полк. Сушко і ще двоє старшин, на жаль, не пам'ятаю, хто саме.

— Ви сто третій, — сказав до мене полк. Отмарштейн і поглянув на годинник. Полк. Сушкові здалося це число зависоке і відразу спітав, чи врахований уже в це число врятованих підполк. Ремболович.

— Ні, — відповів полк. Отмарштейн, — сто три наявних.

Козак, що привів мене сюди, доповідав, що на полі в бік Малих Миньків нікого більше не видно, лише чути було зрідка окремі постріли. Тоді полк. Отмарштейн наказав стягнути зі стійки козака з кулеметом, мені подав придбаного в селі коня без сідла і нас 7 іздців рушили відразу слідом за урятованою нашою Групою, як її прикриття ззаду. Спершу ми їхали кроком, відтак легким трапом на переміну. Ми були у відкритому полі. Завівав холодний вітер. Мої попухлі ноги пічнявали, звисаючи без ніякого опертя, боліли, здавалося, що потріскають. За якийсь час я мусів зняти з себе плащ, хоч була люта холоднеча, і покласти його під себе, бо сухий хребет шкапини, здавалося, переполовить мене. Ми їхали більше мовчки, а зрідка кимось висловлена думка так і зникала в просторі. Такою була теж і думка про якусь нашу протидію ворогові, щоби бодай уможливити нашим воякам утечу з полону.

Ворожа кінного з криком «Ура!» кинулася на нас в атаку

МАЛІ МИНЬКИ — БІЛОВІЖ

Не пам'ятаю, як і де ми переходили на правий берег річки Звіздань, де здігнали нашу групу з ген. Тютюнником, де переправилися через р. Уж (також Уш — див. мапа). Сотн. Шпілінський подає с. Матейки як місце переправи, полк. Сушко — біля с. Тараси, а сотн. Рогозний — Яжберин на річці Норинь, допливі Уші, а звідти на хут. Журбу. На мою гадку, маршрут Малі Миньки—Журба вимагає справдження.

Групу ми дігнали ще завидна. Там затрималися коротко. Ті, що вискочили з маломиньківського поля бою, оповідали уривками, як там старшини й козаки самі стрілялися останньою кулею, розривалися останньою гранатою, щоб не піддатися ворогові. Так застрілився начальник Цивільного Управління, колишній міністер УНР Михайло Білинський; так на пропозицію червоноармійця — піддатися, — засміявся начальник постачання Київської дивізії Хоха і застрілився там же на очах червоних; так згинув ройовий 4-го куреня Андрієвський і багато інших. Полк. Добротворський згадував про пор. Ковалевського, що впав із коня, може вбитий, може поранений.

Полк. Отмарштейн перечислив тут іще раз усіх урятованих піших і кінних, поранених і з відмороженими ногами, як старшин, так і козаків, та записав у дневник, який тридав у себе від Малих Миньків аж до Львова.

Про ту кількість урятованих пише полк. Сушко: «Всіх коло сотні числом, у тім частина старшин, що були на конях, і коло 15 підвід з пораненими та кінна наша стежка».

Український Воєнно-Іст. Інститут у Торонті подає в «Листопадовім Рейді» (на стор. 34): «Лише кіннота, кілька підвід із пораненими та окремі піщі вийшли живими з цього бою, всіх не більше сотні». Інж. В. Яновський каже: «Зібралося нас разом здорових і поранених до 94 осіб». Підполк. М. Чижевський нараховує всіх до 120 осіб. Сотн. Шпілін-

ський пише: «Штаб Армії, кінна сотня та 15 передніх підвід із тяжко пораненими (разом біля сотні людей), будучи відрізаними від головних сил, перейшли р. Звіздаль і подалися на північний захід». А в іншому місці цієї самої статті він нараховує 22 поранених і 87 кіннотників. Шкода лише, що не згадує, чи до виказаного числа кіннотників врахований теж ген. Тютюнник і полк. Отмарштейн, а до поранених теж і людей з відмороженими ногами, що теж їхали на підводах.

Як довго нема інших цілком певних і правдивих даних, доводиться користуватись показаною Шпілінським цифрою 109 наявних на хуторі Мельники (Журба — ?), всіх урятованих людей головно штабу і Волинської групи, приймаючи до уваги, що число він узяв із збірника споминів «На Руїнах», виданого Культурно-освітнім Відділом 6-ої Стрілецької дивізії.

З хутора Журба, майже по тригодинному відпочинку, вся наша група вирушила десь опівночі на хутір Липнецькі, відтак на Толкачівську Каменку. Біля 4-ої год. ранку 18. XI. перейшла залізницю Коростень—Мозир і через хутір Сугаки, Рудню Дивошинську, Слободу Хлуплянську, попри хутір Лисівці, через Рудню Дубову прибула до Рудні Сирниці дня 19. XI. біля 6-ої год. ранку.

Жахлива була ця дорога безлюдними лісами й болотами майже без відпочинку, хіба десь змінювали підводи. А яка нужда серед мешканців цих лісів!.. Недаром Р. Ерем пише (в «Землі Древлянській» на стор. 6), що поліщуки «про навколоишне життя не знали, бо не стикались, та й не цікавились. Поза своїм сільським старостою, нікого не хотіли знанти, а як хто приїзджав, тікали в ліс. Шкіл не заводили і письменних не любили, бо: виучиться і в Бога не вірує. Шанували лише дяка за читання псалтиря над померлими. Лікарів ненавиділи, бо: ріжуть живих і мертвих. Лікувалися самі корінням, зіллям, спалюванням, шептами, замовлюванням, а найчастіше — вилежуванням на печі в гарячому просі»... А далі (на стор. 10—13) той самий автор пише: «І хоч лучиною³⁹ світили, але світ той був яснішим і теплішим за

³⁹ Соснові скіпки з живицею тліли і блищали слабим вогником, якому не дали погасати, на круглій, або чотирокутній блясі, звисаючій від стелі на дротах, або ланцюжках. Над нею звисав лійкувати формою мішок, обмазаний грубо глинаю, куди виходив дим горівшим отвором крізь діру в стелі до сіней.

сонячний, бо ще сонце світило в їхніх непорочних душах . . . — Були хуторяни-відлюдки, що й у неділю молилися вдома, але коли буде Великденъ, Трійця, чи якесь свято — нікого не питали і в календар не заглядали, бо його й не було, та й не прочитали б, але не помилялись, коли буде молодик, четверть і повня . . . А це гетьман Скоропадський? Он він який! О, цей міг би бути царем. I начальство, i порядки, i навіть ціні, все вернув старорежимне. Тільки ж . . . нема помазання. Інші генерали не підкоряться. Ге, це так кожний схотів би! А ось Петлюра. Добре говорив в Іскорості, особено про нас селян. А очі які печальні, знат, бідолаха, що нічого не получиться. Та ще з такими удодами, як наш Козирзірко — кожній зиркни. Прозиркали!» . . .

Приблизно за 8 км на південь від Толкачівської Каменки, куди ми переходили, було с. Гладковичі, з центром повстанських загонів на Овруччину. Годі сказати щось певне про реальну силу тих загонів і впливи цього центру в той час. Сотн. Рогозний пише про той центр так: «довідавши вже з запізненням про розгром армії ген. Тютюнника, повстанський центр у Гладковичах хотів зробити збройний виступ, та попереджений завчасу про великі сили ворога, що наближалася до району, мусів цей намір відкликати».⁴⁰

В Рудні Сирниці селяни бідні, але прийняли нас і серцем, і їжею. Хтось із-поміж старшин обдарував свою господиню кількома голками та ще й із «золотими ушками» між ними. Відомість про голки миттю облетіла село. Знайшовся старшина з голками. Дістали й ми по кілька штук для роздачі селянам. За чотири грубі голки (до міхів і верет) обдарував мене дядько двома люльками власної роботи з березової «борідки», що вінуважав за неабиякий обопільний дарунок, хоч це було мені непотрібне, бо я не курив. Але — «відмова, — обида» — говорив дядько. Особливу прихильність цього села до нас одні пояснювали співчуттям до наших поранених, інші ж — релігійністю наших козаків, бо селяни завважили, що декотрі з них хрестилися перед і по їжі.

О 11-ї год. група вирушила на Рудню Кованку, між Пергою а Руднею Хочинською перешла брід на р. Убортъ, обійшла с. Журжевичі, бо там був ворог, і дні 20. XI. між год. 2—3 по півночі вийшла на польську прикордонну стірочку (Купіль), о год. 5-їй перешла р. Студеницю, а о год.

⁴⁰ Гриць Рогозний: «Базар», стор. 74.

7-ї прибула в с. Біловіж, де між год. 8—9 здала польській поліції зброю й коні.

Ген. Тютюнник був зламаний на дусі. Ще тоді, як ми зближалися до першої польської прикордонної сторожі, він сказав: — Не був би я тут сьогодні, як би був минулого зими мав той досвід, що набув його в цьому поході... — Генерала Тютюнника між вами немає... — Він лишився на Україні... — Я називаюся Полозов... —

Усі ми були пригноблені. Ми перейшли оце кордон двох окупантів, силою поділеної ними України... Чи на довго?.. Ми ж спадкоємці Великодержави вже в Хсторіччі, лицарської держави козацьких часів, власними силами визволилися з неволі і волею всього населення України створили наново власну Самостійну Незалежну Державу актом IV Універсалу Української Центральної Ради, а окремим актом з 22. I. 1919 року одну Соборну Народну Республіку... Ми державний народ! Це історичний факт!

В 11 уступі IV-го Універсалу Української Центральної Ради написано: «Наша Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих із Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки...»

Для цього нам треба приспішено, але ґрунтовно лікувати наші глибокі, ястристі рані кріпацтва, виховати покоління, здібне жити й постійно віддавати усі свої творчі сили в першу чергу на користь свого народу у своїй державі. Закони життя народів тверді, а ворог перебуває в близкавичному тотальному наступі!

23.

БІЛОВІЖ — ЛЬВІВ

Польська поліція в с. Біловіж знала ще вночі від прикордонної сторожі Купіль, що йдемо вглиб Волині і вже мала директиви, як поступити з нами, але ще була заслаба, боялася і пройшла з година часу, поки докінчила додаткові телефонічні розмови, одержала підкріплення поліцистів з своєго сусідства та прийшла по складену нашу зброю й коней. Щойно десь коло 10-ої години поліція привела кілька підвід для поранених і хворих, а решта йшла пішки, конвойована до станції Рокитно, куди прибула, як уже стемніло (блізько 27 км дороги).

Тому, що в Біловіжі поліція питала за ген. Тютюнником, він, хоч тепер Полозов, в товаристві полк. Отмарштейна, полк. Добротворського, полк. Очерет'ка, сотн. Ващенка і ще двох старшин, що їх не пригадую, та автора цього спомину, разом 8 осіб, — трималися в кінці колони, не виключаючи можливості, що поліція спробує когось видати більшевикам.

Як лише ми ввійшли до почекальні на станції, підійшов до полк. Отмарштейна полк. Сушко, що з людьми вже ждав тут поїзд, кивнув значуче головою в бік дверей і шепнув: «Знайайте! За вами питаютъ!..» Вичислені вище пішли швидкою ходою в містечко. Розбудили господаря якоїсь відокремленої хати й увійшли до середини. Господарем був старий віком жид, видно бідний і, здається, самітний. Угостили нас півбоханцем хліба, квашеними огірками й чаєм. Ми пересиділи тут поза північ, а відтак якимось поїздом дісталися 21. XI., ще перед полуднем, до Рівного. Тут у польській військовій команді довго нас не затримували. Питали лише про пор. Ковалевського, як дійшло до оточення в Малих Миньках, як ми врятувалися та як пройшли до кордону. Про все вже знали від пор. Маєвського. Відтак виставили один документ на безпечний проїзд залізницею до Львова, куди велів скерувати нас майор Фльорек. Ще завидна ми були у Львові на Кісельках. Із Рівного їхали ми вже без супроводу поліції.

24.

ЗНОВУ НА КІСЕЛЬКАХ

Майор Фльорек зустрів ген. Тютюнника і полк. Отмарштейна висловами жалю і співчуття з приводу невдачі і втрат у боях.

Полк. Пересада займав ще всі кімнати, як перед нашим виїздом звідси. На Кісельках ми довідалися про поворот у Польщу пораненого під Авратином підполк. Михайла Палія, а день перед нами групи ген. Нельговського, та що всіх, які повернулися із походу, скеровано до їхніх частин по тaborах, звідки вийшли були в похід.

Вся увага майора Фльорека була зосереджена на питанню: вбитий чи поранений пор. Ковалевський, та близькі про нього дані. Всіх нас перепитувано про те. Найважливіші були відомості полк. Добротворського. В час тих допитів, у бюрі, крім майора Фльорека, було ще двох польських старшин, із них один протоколовав, та пор. Маєвський, як учасник походу. Збоку сиділа й усьому пильно прислухувалася молода, років 20—22, середнього росту, скромна, симпатична, з розумним виразом очей, дівчина в хустині. Це була зв'язкова-розвідниця ДОК-2-Львів. По-українськи говорила, як родовита українка. Хто вона і як називалася, я нікого не питав. Сотн. Рогозний згадує («Базар», стор. 78) про вчительку Підгородецьку, польку, що добре говорила по-українськи і була зв'язковою польською розвідкою. Може це й та сама, що про неї тут мова. Вона мала тепер піти на Малі Миньки, віднайти пор. Ковалевського і привезти його, як живий, а як полонений, то докладні відомості, куди його вивезено, чи поранений і як.

По складенню зізнань наші старшини пішли в місто на свої помешкання. Хто його не мав, лишався у Львові, а потребував особистої виказки, міг лишитися на Кісельках під опікою полк. Пересади. До цих останніх належав автор цього спомину, тим більше, що треба було гоїти рані на відмо-

рожених ногах. Через якийсь тиждень я одержав формальну поліційну виказку на прибране прізвище, як уроженець с. Шкварівка, Білоцерківського повіту, Київської губернії. Звідси перейшов я на приватне мешкання до міста десь коло 20-го грудня.

Підполковник Микола Шраменко
Командир 2-ої бригади Київської дивізії

ЗВІТ ГОЛОВНОМУ ОТАМАНОВІ

Якогось із перших днів нашого перебування у Львові полк. Отмарштейн власноручно написав, підписався і подав до підпису ген. Тютюнникові звіт Головному Отаманові про цей відбутий похід. Генерал зразу виявив своє невдоволення і між ним та полк. Отмарштейном зав'язалася виміна думок, із яких декотрі вислови добре пам'ятаю. І так (у скороченні):

Генерал: — При чим тут рапорт чи звіт Головному Отаманові? Він походу не підготовляв, його ставлення до нашого походу вам відоме. І це вже звільняє мене від потреби рапортувати йому. Зрештою, його офіційно в Польщі немає, а нашим рапортом можемо йому ще й пошкодити.

Полковник: — Головний Отаман призначив вас і мене на наші становища. Ви читали нам його письмо, яким він проводив нас у цей похід. Ми ще нині частина Армії УНР, а він її Головний Отаман і ми повинні йому докласти про похід, із котрого повернулися; не має значення, де він тепер живе.

Ген.: — Ви тут називаєте «рейдом» цей наш похід. Не погоджується з цим, бо воно заперечує всю нашу підготовку до повстання, всі наши накази й відозви до населення. Ми, отже й ви, не йшли рейдувати, а що повстання не розгорілося, це зовсім друга справа.

Полк.: — Не рахуючи малих льокальних виступів селян, повстання не розгорілося, це так. Але наші бойові групи не з'язалися з собою, не прийшли до виконання намічених завдань, кожна самостійно зробила лише рейд і про такий рейд одної з цих груп ми тут і докладаємо.

Ще щось сказавши, подумавши, хоч і неохоче, але врешті таки ген. Тютюнник підписав цей звіт, а полк. Отмарштейн вислав його Головному Отаманові.

Цей звіт був досить докладний, отже, й відносно довгий, чітко написаний «дипломатичною мовою» з наголошенням на поганий одяг і взуття старшин і козаків, брак зброї і набоїв, глибокі сніги й великі морози, довгі марші без відпочинку, а від Чайківки під постійним обстрілом навальної ворожої кінності. Врешті в звіті подано про додатні й від'ємні наслідки походу.

Чорновик цього звіту (з відхиленнями від чистопису) полк. Отмарштейн затримав у себе. Мені він передав тоді mapu, копії полевих наказів і денник, із заввагою, нікому їх до рук не давати, бо будуть потрібні. — Покицько нічого писати не будемо; даймо першенство іншим — сказав до мене.

Мені не відомо, щоб полк. Отмарштейн готовував щось до друку. Не брав теж від мене ні мапи, ні дневника, ні копій наказів.

Мовчав і я.

I. Mazepa, сотн. O. Шпілінський і Український Воєнно-Історичний Інститут у Торонті подають, що цей звіт Головному Отаманові був друкований у «Літописі Червоної Калини» з 1930-го року, як доповідь чи, може, спомин полк. Отмарштейна. Моя думка: Якщо на ньому нема підпису ген. Тютюнника, то це може бути чорновик звіту або і якісь записи, що могли бути в течці замордованого полк. Отмарштейна і з чого він міг давати доповідь старшинам табору Щепйорно останнього дня перед своєю смертю. Оригінал звіту мав Головний Отаман. Цей оригінал міг хтось і невідразно відписати, з пропусками, додатками або й довільними змінами та завезти чи переслати до Львова. Але це вже припущення.

26.

ПЕРШІ ВІДОМОСТІ У ЛЬВОВІ ПРО СМЕРТЬ ГЕРОЇВ БОЮ В МАЛИХ МИНЬКАХ

Десь перед тим, як я лишив Кісельки, повернулася зі своєї поїздки згадана вище зв'язкова-розвідниця ДОК-2-Львів. Вона довідалася в Малих Миньках, що пор. Ковалевський був тут поранений, з усіма іншими полоненими перевезений звідти до м. Базар. Вона була і там, і якимось чином дізналася, що його вивезено до шпиталю в Києві (а потім до Харкова).

Селяни Малих Миньків оповідали їй про жахливий рукошаший бій наших із червоними в селі, а відтак на полі, як червоні добивали наших поранених, били й здириали одежду з полонених, потім замкнули їх і ще наступного дня тримали в місцевій церкві, а відтак під сильною ескортою перевели до м. Базар, де замкнули їх теж у церкві. Другого дня перевели поранених із церкви до місцевого священика, а через день приїхала до Базару з Києва комісія ЧК судити полонених. Ця комісія і присудила: розстріляти 359 осіб, 41 старшин та 42 козаків відправити до в'язниці для додаткових допитів. Екзекуція присуджених на смерть відбулася в балці під Базаром, де попереднього дня заставлено селян викопати довгий рів. Перед самою екзекуцією зігнано сюди селян із поблизьких сіл для відструшення населення від спроб спротиву советській владі. Загін червоноармійців обступив густим перстнем місце цього ганебного масового морду.

Приведені засуджені стояли над ровом поважно, достойно, мужньо.

Один із комісарів запропонував їм покаятися та питав, хто бажає вступити у червону армію. Хвилинку мовчанки перервав поважний зрівноважений голос: «До вас служити не підемо!.. Стріляйте!.. Народ вам того не простить!..»

І з їх грудей пролунало могутнє «Слава Україні!..» Обіймалися, і — з недокінченою піснею-гімном: «Це не змерла

Україна...» падали в могилу від куль большевицьких кулеметів...

Могилу заповнили побитими й засипали замерзлою землею. Селян відпустили. Біля могили лишилася варта червоних.

Селяни, що були там примусовими свідками, стали поражені видом того масового морду, — казала зв'язкова. Не диво, коли оповідали їй, що «могила рухалася кілька днів»...

Це були мої перші такі докладні відомості про цю велику могилу в Базарі.

Згодом приходили до Львова різні відомості з тaborів від старшин і козаків, що мали можливість переховуватися якийсь час у селян, а тепер повернулися назад у табори.

Звідси відома дата екзекуції: 21. XI. год. 11-та — за Ремболовичем, а 22. XI. — за І. Домбровським.

Таким чином став теж відомий «Сборник приказов Войскам Киевского Военного Округа. Содержание: № 2578. 26 ноября 1921 г. г. Киев».

Ось його уривок:

... «Наезд случился какраз в тот момент, когда советскими республиками брошено было все, не исключая и частей Красной армии на хозяйственный фронт. В результате банде удалось, избегая боя, продвинуться в глубину территории УССР. Аж направленная против нее кавчать (кавалерийская часть — Д. Г.) настигла ее, и в районе М. Минки уничтожила.

Зарублено в бою свыше 400 чел. и захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами. Всего перед чрезвычайной комиссией (пятеркой) предстало 443 чел., остальные умерли от ран до прихода комиссии или находились в тяжелом состоянии и оставлены до излечения. Руководствуясь велением революционной совести, основываясь на всем выше изложенном и дабы предупредить подобные преступления, при участии оставшихся на территориях соседних с нами государств бандитов всех оттенков и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть Советов беспощадно карает всякого покушающегося нарушить ее мирную работу, Чрезвычайная Пятерка постановляет:

1. Лиц, перечисленных в приложенном к сему списке, в числе 359 человек, как злостных, активных бандитов — РАЗСТРЕЛЯТЬ.

2. Лиц высшего командного состава и гражданского правления, прибывшего со штабом армии Тютюнника в числе 41 чел., направить для дополнительного допроса следственными органами.

3. Бывших красноармейцев, попавших в плен в 20 году и примкнувших к банде с целью вырваться из плена в числе 42 чел. направить в особый отдел К.В.О. для проверки.

Председатель Ч. ком. Гарькавый

Члены: Лившиц, Иванов, Котовский, Фриновский

Секретар: Литвинов

м. Базар, 22 ноября 1921 года».

Наказ подписали: Командующий Войск. Округа: Якір

Член Реввоенсовета Окр.: Затонский

Нач. Штаба Окр.: Генштаба Паука»

А ось на вічну пам'ять і прославу поазбучний список⁴¹ тих, що так по-геройському полягли із рук московського окупанта в м. Базар, 359 воїнів бою в Малих Миньках:

Ч. пор. списка	120. Бондаревич Станіслав
142. Аголюк Василь	166. Бондаренко Оверко
238. Аколоуський Вадим, підст.	308. Бондаренко Теодосій
313. Амдлусько Филимон	49. Борисенко Денис, військ.
172. Ананів Микола	уряд.
138. Анарневський Кость	267. Бортницький Володимир
276. Ашиабуль Захар	116. Борщевський Тиміш
247. Бабич Іван	159. Божко Спиридон
254. Бабун Сава	283. Браславський Антін
201. Балтнян Петро	341. Бугак Юхим
333. Барбарика Олександер	205. Бузун Данило
18. Бережний Сидір, курінний	316. Буравський Андрій
289. Бідин Павло	186. Буризин Михайло
330. Білевич Броніслав	89. Василів Михайло
119. Бичко Степан	27. Василів Олександер, сотник
170. Білецький Іван	131. Вашкевич Михайло
354. Білик Матвій	19. Венгженівський Володи-
161. Баранів Георгій	мир, хор.
108. Білокрис Мусій	284. Венглевський Тиміш
24. Бойко Андрій, військ. уряд.	101. Вергун Семен
345. Богайський Олександер	94. Вередан Василь
230. Бондар Петро	67. Верубович Леонтій, хор.

⁴¹ О. Шпілінський, сотник: «359 кривавих жертв за Україну» — «Базар», Каліш, 1932.

160. Візір Гаврило
 227. Владинюк Файм
 198. Власів Павло
 264. Власюк Павло
 309. Вовк Арсен, підхор.
 195. Ворденюк Олександер
 241. Ворепрівський Кирило
 353. Гавелюк Прокіп
 61. Гаєвський Степан, полковник
 139. Гатченко Василь
 290. Герасимук Данило
 64. Гіньків Михайло, сотник
 272. Гірич Петро
 146. Гладченко Ілько, підхор.
 177. Гловинський Мусій.
 57. Голобородько Микола,
 військ. уряд.
 331. Головко Петро
 210. Головченко Яків
 173. Голоненко Захар
 93. Голуб Артем
 132. Голуб Василь
 228. Гомонюк Соцойт
 253. Горбач Іван
 280. Горгунів Олександер
 190. Горків Іван
 252. Горний Григорій
 275. Гоянів Володимир
 324. Гречківський Денис
 174. Григоренко Микола
 281. Грицишин Олександер
 242. Грицарюк Нестір
 15. Грох Митрофан, сотник
 258. Губенко Зіновій
 85. Гуденко Петро, хор.
 207. Гуменюк Карпо
 81. Гуцало Михайло, фельдшер
 199. Давидчук Влас
 102. Данилевський Андрій
 56. Дараган Іван, хор.
 141. Двяниenko Микола
 285. Дейків Яків
 63. Декаленко Петро, військ.
 уряд.
 184. Деменів Володимир
 217. Демченко Петро
 136. Демянчук Олександер
58. Дзячківський Іван, військ.
 уряд.
 107. Добровський Гаврило
 208. Довгий Юхим
 305. Долозовський Олександер
 216. Дробінський Петро
 302. Дроозденко Яким
 286. Дудар Андрій
 320. Євтиків Володимир
 12. Єгер Ернест, сотник
 149. Єрмаків Георгій
 176. Жир Василь
 47. Жуків Микола, військ. ур.
 38. Завальницький Петро,
 військ. уряд.
 260. Закурдаїв Максим
 66. Запорожець Данило, військ.
 уряд.
 291. Захаренко Спиридон
 21. Збаращенко Олександер,
 хор.
 71. Зенченко Лука, сотник
 37. Зубків Олекса, військ. уряд.
 113. Зубченко Олекса
 68. Іваненко Яким, військ. ур.
 266. Іваницький Іван
 249. Іванюк Василь
 246. Іванюк Демян
 265. Ігенко Микола
 240. Ільченко Семен
 256. Іщенко Іван
 219. Кайдан Степан
 140. Каган Корній
 344. Калашніків Олександер
 115. Камінський Демян
 135. Камянецький Михайло
 32. Кибельник Сила, військ.
 уряд.
 175. Киволин Варлам
 220. Кисличук Іван
 55. Кишківський Володимир,
 хор.
 157. Клепаць Ілля
 255. Клименко Антін
 317. Кіріченко Олексій
 343. Коваленко Онисим
 274. Ковальський Дмитро
 235. Ковтуненко Іван
 34. Козаченко Микола

28. Козин Іван, військ. уряд.
218. Козловський Тиміш
203. Колесник Терентій
150. Комашук Грицько
147. Колінко Іван
312. Колюк Леонтій
39. Корбут Степан, нач. госп.
273. Корніенко Тиміш
99. Костецький Трохим
75. Костовський Микита,
військ. уряд.
327. Кожушко Ілля
214. Коханко Павло
243. Krakovs'kyi Maksym
178. Кран Йосип
51. Кривокобильський Мусій,
військ. уряд.
35. Крижанівський Павло,
військ. уряд.
161. Крилівський Микола
326. Крич Василь
76. Круготіль Яків, військ. ур.
334. Кубельський Василь
73. Кудинський Євген, рангової
30. Кузьменко Митрофан, підполк.
117. Кузьмин Василь, підхор.
114. Кузьмин Яків
156. Кулік Іван
185. Куник Іван
180. Кучер Оникій
248. Кушлимський Адам, підхор.
213. Кучеренко Федір
232. Липовський Григорій
212. Лисогор Павло
82. Лісовський Олександер,
військ. уряд.
14. Лотоцький Володимир, сотник
84. Лубянний Василь, бунчужний
342. Любко Іван
95. Маданюк Степан
310. Маковецький Павло
52. Малевич Михайло, зав. зброя
92. Манжула Іван
125. Маницький Іван, юнак
296. Маринич Петро
202. Марків Дмитро
137. Марчук Степан
323. Маслоїд Василь
167. Маширів Микола
54. Медведівський-Коваль Василь, військ. уряд.
79. Мелентій, військ. уряд.
133. Мельниченко Олекса
318. Мельник Петро
295. Мердієвський Антін
292. Мец Антін
188. Мещеряків Тиміш
53. Микуленко Данило, військ.
уряд.
2. Мироненко Кузьма
299. Михайленко Яків, чотовий
5. Мінькер Леопольд, завідувач аптеки
192. Мокрицький Денис
325. Молот Пилип
206. Момзаліт (китасець)
145. Мороз Максим
291. Моцедарський Микола
348. Моцик Грицько, підхор.
237. Музика Василь
261. Наавтуст Степан
271. Навроцький Василь
319. Нарган Сидір
168. Начило Микола
62. Невідниченко Петро, військ
уряд.
110. Нестеренко Андрій
36. Новолєнік Евген, хорунжий
165. Оболь Левко
351. Обочук Борис
329. Овдіenko Василь
хорунжий
118. Олейник Гнат
306. Олексіїв Іван
337. Олениченко Василь
163. Оліндаренко Карпо
50. Омелянів Борис, військ. ур.
181. Онищенко Іван
10. Онофрійчук Гарасим,
фельдшер
288. Оперськ Григорій

40. Оручик Іван, військ. уряд.
211. Острешів Григорій
357. Островський Степан
356. Охвенчук Петро
124. Очертений Тиміш
200. Паламаренко Федот, хорунжий
- 2:5. Паламарчук Олександер
262. Панченко Юхим
151. Пастушенко Іван
282. Пенукий Михайло
3. Петренко Іван, хорунжий
239. Петриченко Данило
355. Пешанський Тарас
6. Підранівський Андрій, фельдшер
303. Плавко Трохим
126. Плахтин Курп'ян
350. Плевак Іван
221. Плященко Федр
100. Повторак Олександер
13. Погиба Федір, хорунжий
105. Поліщук Анатолій
43. Попович Василь, військ. ур.
169. Постелінський Денис
77. Приполок Захар, військ. ур.
231. Прокопець Степан
74. Прохорів-Микитин Іван, військ. уряд.
359. Прохорів Петро
144. Проскурня Григорій
301. Приходько Мартин
123. Приходський Олександер
259. Радій Дмитро
197. Радченко Степан .
158. Распайнюк Андрій
322. Редькин Макар
9. Решетників Микола, військ. уряд.
103. Рижак Павло
215. Рібот Яків
171. Родченко Іван
65. Романенко Степан, військ. уряд.
233. Рубан Іван, підхор.
130. Рудоненко Тиміш
196. Савченко Трохим
41. Сагусій Евзевій, сотник
83. Саківський Микола ' '
87. Сальський Олекса, хор.
111. Свиргородський Володимир
204. Свиридів Григорій
222. Світленко Данило
187. Сердюк Данило
358. Сидоренко Іван
189. Сидоренко Семен, підхор.
310. Сидачук Володимир
25. Синиця Степан, хорунжий
152. Сичів Петро
307. Скорич Михайло
26. Скорняків Сергій, сотник
277. Славодон Антін
91. Слеханович Семен
301. Слободенюк Леонтій
250. Слободян Филимон
287. Слободянський Павло
311. Смокарів Павло
121. Соколовський Станіслав
20. Сокрут Наум, поручник
22. Соломонівський Володимир, сотник
42. Солтановський Микола, хорунжий
60. Солтученко Михайло, поручник
112. Сомбун-Капун Сава
70. Старенський Яків, військ. уряд.
45. Стародуб Никанор, військ. уряд.
129. Стеблин Іван
97. Стражкевич Борис
29. Стрижельницький Олександер, хор.
104. Студницький Василь
1. Сулима Григорій, сотник
86. Сускин Павло, фельдшер
209. Тамощук Михайло
162. Тарасенко Прокіп
90. Токаревич Кость, військ. уряд.
59. Толюс Петро, військ. уряд.
127. Тополчук Павло
122. Тройнюк Юхим
4. Тронько Оксентій, фельдшер

80. Тютюнник Степан, військ. уряд.
251. Удалів Олександер
236. Усенко Віталій
233. Усик Автоном
191. Усько Валентин
317. Фараонів Мусій
98. Федорів Степан
44. Федорів Яків, військ. уряд.
268. Федоренко Іван
78. Федоренко Микола, військ. уряд.
193. Федорчук Павло
179. Харин Василь
48. Харшевський Володимир, військ. уряд.
98. Хидрик Йосип, військ. уряд.
69. Ходько Борис, хорунжий
279. Храмів Михайло
321. Хрустяк Савелій
96. Хульченко Мирон
183. Чадринський Іван
349. Червак Лука
148. Чередниченко Степан
336. Черень Аврам
270. Черній Василь
298. Чічман Іван
72. Чмелівський Станіслав, військ. уряд.
128. Чорний Клім
23. Чорниш Володимир, хорунжий
226. Чубко Федір
194. Чумак Василь
225. Шапа Гнат
339. Шаповаленко Федір
315. Шаповків Яків
31. Шарабура Іван, підполковник
297. Шведенко Нестір
314. Швець Федір
155. Швець Василь
257. Швець Сергій
278. Швець Яків
7. Швидка Максим
11. Швидюк Яків, військ. уряд.
33. Шевченко Василь, хорунжий
224. Шевченко Лазар, підхорунжий
234. Шеденко Микола
335. Шекес Семен
106. Шелест Пилип
153. Шиманський Карпо
300. Шиян Микола
338. Шкапа Родіон
293. Шкура Мусій
352. Шлягун Іполіт
154. Шойків Петро
46. Штан Іван, військ. уряд.
269. Шупин Яким
244. Щербак Федір
229. Щербак Степан
143. Щербина Роман
263. Юзинський Степан
134. Якименко Микола
8. Якубовський Павло, фельдшер
109. Янишевський Кость
17. Янишівський Федір, сотник
182. Яремчук Петро
328. Ярош Андрій
16. Ясько Анастасій, хорунжий
332. Яціна Василь
316. Яцкевич Степан

З а в в а г а : Поіменний список «359 Безсмертних» подав теж і «Бюлетень» Українського Національно-Державного Союзу в США, ч. 35, за листопад—грудень 1959 р. на підставі списока, принесеного до табору інтернованих в Польщі з України, де був розліплений батьчевиками в 1921 році. Та декотрі прізвища списка «Бюлетеня» записані інакше, як у списку збірника «Базар». Наприклад:

«БАЗАР»

- ч. сп.
- 6. Підранівський Андрій, фельдшер
 - 17. Янішівський Федір, сотник
 - 27. Василів Олександер, сотник
 - 36. Новоленик Євген, хорунжий
 - 50. Омелянів Борис, військ. ур.
 - 59. Толюс Петро, військ. уряд.
 - 86. Сускін Павло, фельдшер
 - 117. Кузьмін Василь, підхор.
 - 125. Маніцький Іван, юнак
 - 248. Кушлімський Адам, підхор.
 - 329. Овдієнко Василь

«БЮЛЕТЕНЬ»

- Подранівський Андрій, фельдшер
 - Янішевський Федір, сотник
 - Васильїв Олександер, сотник
 - Неволеник Євген, хорунжий
- Омельянів Борис, військ., уряд.
- Голюс Петро, військ. уряд.
- Сускін Павло, фельдшер
- Кузьмін Василь, підхор.
- Маніцький Іван, юнак
- Кушлімський Адам, підхор.
- Авдієнко Василь, хорунжий

Чи і котрий з цих обох списків згідний з принесеним з України до табору інтернованих в Польщі, або зі списками частин, у яких служили розстріляні, не маю можливості ствердити. Звертаю лише увагу на розбіжність між ними, на яку я наткнувся в часі писання моєго спомину.

27.

ЗІСТАВЛЕННЯ ВТРАТ В ЛЮДЯХ

Як показано в цьому спомині, восени 1921 року перейшло польсько-sovєтський кордон, як зав'язок Повстанської Армії:

1. Група ген. хор. В. Нельговського		30	чол.
2. „ Подільська: а) відділ Кам.-Под.	напрямку	84	чол.
б) Лянцкорун.	напрямку	37	„
в) головн. (Палій-Чор.) напрям.	342	„	463
3. „ Волинська: а) відділ Гопанчука	20	„	
б) відділ Ру-жицького	12	„	
в) відділ Сліп-ченка	25	„	
г) головні сили	845	„	902
<hr/>			
Разом		1395	„

Не можна поминути мовчки наших утрат в цьому поході. Зі спомину Ващенка про групу ген. Нельговського можна зробити висновок, що вона повернулася без утрат в людях.

Хоч про Подільську групу пише підполк. Г. Маслівець, як це показано тут у 11 розділі, що бої під Авратином «вивели зі складу цієї групи майже половину людського її складу», то не подає ані кількости вбитих, ані поранених. Ми знаємо, однак, від полк. Чорного, що ця група мала 8. XI. 105 кінних, 185 піших, обсаду 30 кулеметів і 21 поранених та хоробро воювала далі і по бою під Авратином. Лишаються нам незахітані числа спомину полк. Чорного: 3 убитих, а всіх 25 поранених перевезено за кордон.

Немає певних даних про долю відділів а) і б) цієї групи.

Найбільше втрат мала Волинська група. Жадних джерельних документів про те нема, бо всі рапорти командирів і частин про стан людей, убитих та вивезених і залишених в Україні поранених пропали в Малих Миньках разом із начальником канцелярії бригади Сушка, — сотн. Іваном Лотоцьким, котрий, почавши від Чоповичів, тримав у себе всі рапорти оперативного відділу штабу Армії. Пропав і денник штабу, де все те було записане, як про усе була мова вище. Є лише приблизні, часто розбіжні, заподання авторів споминів та різних записів. Хіба може ще десь збереглися незфальшовані дані ДОК/2-Львів, Рівне, Варшава, про наш перехід кордону і здачу зброї, про пор. Ковалевського і т. д.

Большевики все мали і мають свій спосіб орудування числами відповідно до потреби. Відомо, що в них складали «акти», фотографували й публікували різні рапорти, зіставлення. В'язні підписували на себе акти непоповнених ними вчинків і провин. Відомо, що й ген. Юрко Тютюнник писав під диктат ЧК, як найшовся у їхніх руках у 1923 році, і т. д. Отже, всі їхні офіційні «достовірні, джерельні документи» і числові дані, виготовлені теж відповідно до потреби.

Зупинімся на уривку цитованого тут у попередньому розділі «Сборника приказов» Ч. 2578, де подано, що в бою у Малих Миньках «зарублено 400 чел.» Це число зменшено на 200 в «Червоному Козацтві», виданому Державним Видавництвом Політичної Літератури в Києві 1961 року.

Попробуймо, попри все, підійти ближче до правди з цим питанням.

У 12. розділі цього спомину показано, що Волинська Група перейшла польсько-sovєтський кордон дня 4. XI. в кількості 902 чол.

З цього:	a)	виділені перед Коростенем відділи Гопанчука, Ружицького і Сліпченка	57 чол.
	b)	урятовані під М. Миньками ранені і хворі (в групі — піших 22 і кін. 87) Ремболович, Григор'як, Рогозний і 3 коз.	109 "
	v)	оставші на Україні ранені (приблизно)	6 "
			5 " 177 чол.

г) вбиті й неврятов. ранені (Коростень)	19	чол.
Чоповичі (Рогозний, ст. 42)	8	"
Чайківка-Городськ (за Рогозним, приблизно)	5	"
Раївка (застрілився Сичук, Андрійко)	2	" 42
Леонівка (Рогозний, ст. 53)	3	" 37 чол.
Мали Миньки:		
полонені: 41 старшин і 42		
козаків	83	чол. 43
померли від ран і добиті	94	" 43
розстріляно в Базарі	359	" 43
могло впасти в бою (рахунково)	152	" 688 чол.

Якщо кількість убитих і неврятованих поранених перед боєм у Малих Миньках була більша і більше осталось ранених по селах, то на стільки ж зменшиться число 152 упавших там у часі бою.

Якщо б прийняти, що Волинська група перейшла польсько-советський кордон дня 4. XI. не в кількості 902 осіб, але найбільше 800 осіб (див. 38-у заввагу автора спомину), то віднявши від того:

урятованих (а, б, в)	177	осіб
упавших до М. Миньків (?)	37	"
полонених у М. Миньках	83	"
померлих від ран і добитих		
у М. Миньках	94	"
розстріляні у Базарі	359	" 750 "

тоді в бою в М. Миньках упало не 152 чол., а 50 чол. — 50 чол. + 94 = 144 осіб.⁴⁴

Тому дуже важно відшукати оригінал докладу Головного Повстанського Командування Головному Отаманові, про який мова в 26 розділі цього спомину.

Сотн. Рогозний пише на стор. 70-ій своєї праці «Базар», що большевики втратили в бою у Малих Миньках 261 осіб вбитими, не рахуючи поранених.

⁴² Гриць Рогозний, сотник: «Базар», Чернівці, 1934.

⁴³ «Сборник приказов». Ч. 2578.

⁴⁴ Р. Сушко, «Базар»: «Наслідком цього розгрому понад 500 повстанців попало в полон, більш 150 полягло; ворог стратив більш сотні вбитими і раненими».

ТРОХИ МІРКУВАНЬ

Похід повстанського авангарду Армії УНР в Україну в 1921 році взагалі ще не опрацьований. Споминів учасників мало, а й ті вимагають виправки й доповнень. Компіляційні праці чи окремі статті позначені нестатком матеріалів, пра-видивих подробиць, тому багато є помилкових висновків, які множаться та повторюються щорічно на всі лади, чи то про похід, чи про його командування зокрема.

Полк. Сушко міг, але не написав більше про цей похід, побоюючись — як казав авторові цих рядків, — щоб когось не вразити та щоб не зустріла його доля полк. Отмарштейна.

Коли Подільська група вирушила в похід, не маючи достатнього виряду зброєю, то це немов губиться з-під уваги, бо ця Група здобула у ворога зброю, коней, одяг, успішно продиралася й пробивалася крізь кінні й піхотні ворожі військові частини, ідучи на з'єднання з нашими головними силами. Вже навіть і зиму бачимо ніби ласкавішою для цієї Групи. Її маневрування ставимо у приклад іншим, слухно і заслужено. Але й треба зразу зазначити, що частково допомогла цьому обставина, що Волинська група опинилася в районі розміщення кінноти Котовського і стягнула тим на себе всю увагу й удари цієї останньої.

Подібно ставимось і до партизанських відділів, які діяли з доручення Головного Отамана і ген. Тютюнника на нашому правому крилі.

Інакше з Волинською групою, бо бойове щастя, як тут показано, не послужило їй ані в Коростені, ані під Чоповичами, ані в спробі наскоку на Радомишль. Але сталося це з інших причин, ніж про те в нас пишеться. Зі схеми руху груп бачимо, як близько Волинська група була й розминулася з Подільською групою в наміченому районі і які це мало наслідки. Навіть шапки — «будьоновки» в Поділь-

ській групі, що то їй так часто помагали, мали теж і неборисний вплив, бо незоріентовані селяни подавали помилкові відомості про частину, яка пройшла перед їх очима.

Цей частковий неуспіх (не здобули сподіваної зброї, копій, одягу) та головно, причини й обставини, серед яких Волинська група відбула свій похід на відтинку Чайківка-Леонівка (брак більше кінноти і неможливість вести необхідну розвідку, зменшена рухливість колони, труднощі відірватися від ворога, який ухилявся від більшого бою, але не переставав обстрілювати Групу), а головно, — брак зв'язку з Подільською групою та неможливість атакувати ворога збоку, — вирішила другу частину пляну походу: партизанських операцій і самого походу.

Коли ж, на додаток Волинській групі не вдалося уникнути оточення й бою в Малих Миньках, розбити або бодай прогнati на деякий час ворога, якого сили дехто оцінює на 3000 шабель і 1500 багнетів, а Група зазнала там великих втрат, то й множаться статті, які нещадно засуджують похід і командування.

Хоч Волинська група зазнала поразки, то похід усіх трьох наших груп, за співдії партизанських відділів, завдав большевикам від лінії Кам'янець-Подільський-Кременчук по лінію Олевськ-Київ багато замішання та великих матеріальних шкід і втрат серед військових частин, комуністів і органів ЧК, рвав комунікацію, утруднював транспорт, стримував вивіз продналогів, звільняв в'язнів. Населення оживив до пізнішого збільшення організованості й самооборони.

Сам перемарш селами наших груп із короткими боями з большевиками був достатнім попередженням населенню готоватися до повстання та одночасно перевіркою наших повстанських сил і можливостей, хоч не було заклику повстанати і не можу потвердити, щоб поширювано заклик Головного Повстанського Командування з дня 25. жовтня 1921 р.

Населення обраного простору Волині-Київщини не зірвалося до повстання не тому, що був листопад, а наші групи не сунули лавами й не котили з собою гармат (Подільська група й без цього розбивала большевицькі полки). Причин цьому багато, як видно вже з наведених у спомині. Та однією з найважливіших були: 1) Почування непевності через розпорощеність, попереривані зв'язки, брак проводу. Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет у Києві,

що хоч сам не організував повстання, але в'язав у собі найпевніші партизансько-повстанські осередки всіх протиокупантських груп, у тому навіть і українських комуністів, — тепер не існував. 2) Зрадництво змушувало проникати щільніше в підпілля, вростати глибше в організації, установи і варстти праці, а там тоді легко було захитатись у довірі до себе, своєчасно проявити активність.

Літом 1921 року населення не повстало, бо ждало приходу своєї армії з закордону, не змогло зважитися повстати тепер, хоч завели всі надії і спроби знайти якийсь «модус вівенді» в новій дійсності. Відтак, у самім лише зорганізованім окупантам голоді Україна втратила, як загально оцінюється, коло всім мільйонів жертв. Хоч народ не скорився борогові й карається по сьогодні, окупант нівечить його послідовно далі... Було б несправедливо винити за те самих селян. Колись, в Універсалі, до народу України звертався гетьман Богдан Хмельницький так: «но если нас (козаків) одоліють, то відайте панове, же і вас всіх Малоросиян... огнем і мечем поруйнують і в рабську облекуть одежду!» (Д. Донцов: «За який провід?», стор. 3).

Заважила при цьому й «зменовеховщина» одиниць і деяких груп, яка не знайшла собі оправдання і всі її тепер цураються, або «пом'якшують», подібно, як було з «нейтралітетом» українських військових частин у січні 1918-го року (не рахуючи, очевидно, здеклярованих сторонників единства з Московією, бо ті мають свою окрему сторінку в нашій історії).

Дехто обвинувачує Повстанське Командування за втрати в людях у Малих Миньках немов би морд у Базарі, до конаній там ЧК і Котовським, — це не жахливий іхній злочин, а воєнно-правна консеквенція, виникаюча з програного бою. Услід за тим, наші втрати в Малих Миньках-Базарі, — це в першу чергу не «трагедія», — а подивугідна мужність наших вояків і досі в тіні.

Коли у Галичині «гасили духа» УСС-ам за вимарш на фронт у 1914 році, що було ніби «пориванням з мотикою на сонце», та ще й 14-літніми хлопцями, ба й дівчатами у рядах, то на ті часи це могло видаватися, що з того буде тільки «гарматне м'ясо». Але вони таки туди пішли задля волі для України.

Коли наша ідейна молодь, хлопці й дівчата, брали одинцем участь у вуличних боях проти москалів у Києві в січні

1918-го року (поряд із СС-ами), або як студенти університету й середніх шкіл поставили себе в розпорядження командування українського війська і героїчно заступали ворогові дорогу до столиці України, лишаючи під Крутами вбитими 250 Юнаків, 30 студентів і 10 старшин, то в наших святкуваннях пам'яти про те, — це «трагедія», бо вони «небачені у військовому ділі, поклали там свої буйні голови».

Загально відомо, що українські діти, нерідко 7-8-літні, ставали в пригоді українським військовим частинам у боях із ворогами, а одночасно вміли нічого «не бачити, ані чути, ані не знати» для ворога. А скільки знищили нам вороги 14-17-літніх хлоп'ят і дівчаток за їх геройську поставу?.. Інші народи величаються таким підростом, якщо мають бодай якусь частину такого, як був у нас!.. По нашему ж — це «трагедія» і плач!..

Пам'ять захисників України від наступу москалів, у тому ж Маломиньківських Героїв із Базару, Листопадовий Зрив у Галичині, свято державної Незалежності й Соборності України, святкуємо ставленням трун по церквах, слъзоточивими, тендітними сценками на святкових академіях, звеличуємо ворога плачем безнадійного безсиля супроти нього і кличмо розпучливо: «О, славо! Кервавая славо!» — Так, буцім то йдеться тут про здобування Перемищля в 1914 році, бої над Ізонцом чи Пиявою, під Верденом або Сталінградом.

Пізнаймо, придивімся та зревідуймо того роду «виховні» методи і практики, бо шкода від них велика!

Нам за плечима ж посеред нас ворог міг і організував та організує свої сили, а ми блудили ж далі блудимо «ярами» та «шумливим лісом» і далі тупцюємо та не переступаємо меж «візвольних змагань», хоч і приспівуємо «Заповіт», «Не пора» і «Ще не вмерла».

Ідучи в цей останній похід, наші воїни не керувалися особистими, людськими-природніми спонуками збереження власного життя, ані не билися для амбіції самої перемоги — вони билися і впали теж як в Малих Миньках так і в Базарі за волю і добро свого народу, як ніколи загроженого походом москалів на тотальне знищення України.

Вони достойно і виразно відповіли чекістам: «До вас служити не підемо!».

Ані один із них не благав помилування... Всі вмирали хороброю смертю українського воїна найвищих чеснот, із

вірою, що народ не простить того катам, не задля самої помсти, а для справедливості.

Сам Творець втілив частину Величі Свого Святого Безсмертного Духа в час тогочасного нашого великого лихоліття у цих наших борців, котрі, за Дарією Ребет — «смертью смерть перемогли».

Передаваймо пам'ять про їхній чин і про них так, яким чин їх і вони були, і якими від нас і за нас відійшли.

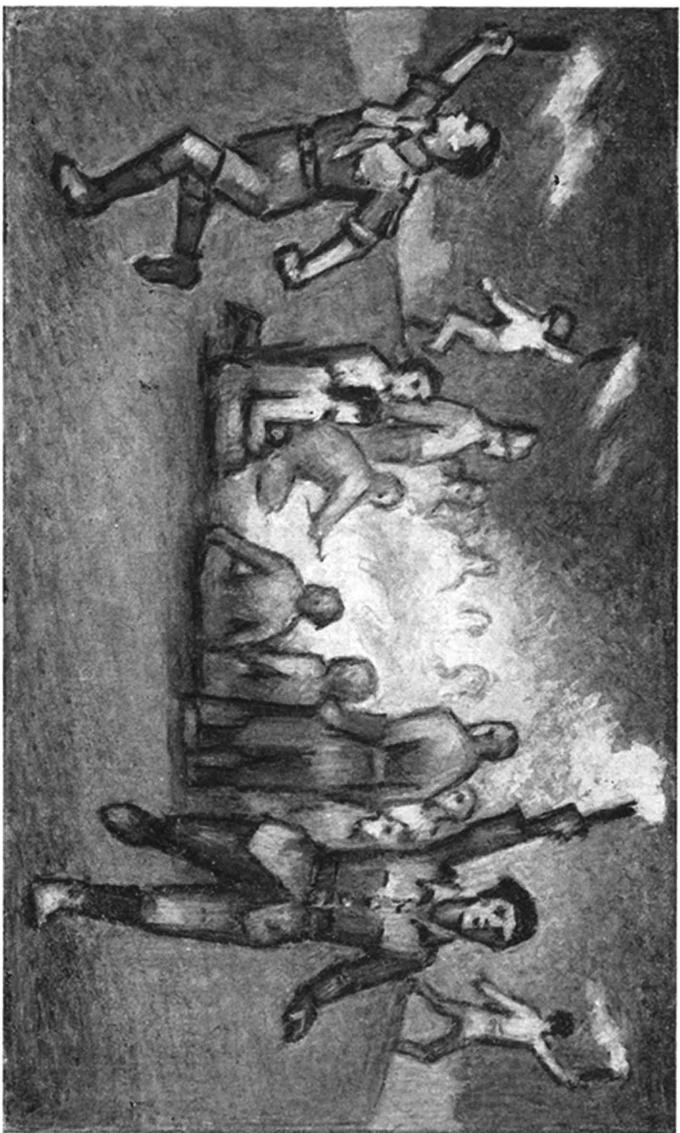
Шкода і жаль змарнованого, чи втраченого життя кожної нешкідливої, а особливо вже вартісної одиниці, але наша трагедія не у смерті впалих за свою волю й людські права у боях, тюрмах, концентраційних тaborах чоловіків, жінок і дітей; трагедія в недостачі більше таких духом і волею. Ця недостача є одною із причин перебіжчиків у табір «чия візьме», «советських людей» та підпадаючих асиміляції іншими країнами поселення.

Які б там іще зміни й новизни не вигадував видимий чи нерозгаданий, але твердо діючий, інтернаціонал, то ідея, для якої жили й умерли наші Маломиньківські Герої, була перед ними, лишається по них і разом із ними є нашою найбільшою цінністю, гордістю й дорожовказом.

У Малих Миньках і Базарі горить вічний вогонь ватри, залишеної там вояками Армії Самостійної Незалежної Соборної Української Народної Республіки.

Дітройт, 12-го квітня 1962 р.

В Малих Мишках і Багарі горить вічний вогонь пам'яті, що її заснували там...

ДОДАТОК

*до схеми руху головних груп Повстанської Армії
в жовтні — грудні 1921 року.*

Маршрут Волинської групи

2. XI.	год. 16-а	Вимарш із с. Камінка	
		Березно	9½ км
		Білашівка	15½ " 25 км
3. XI.	" 10-а	Білашівка	
		Борове	23 " 23 "
4. XI.	" 4-а	Борове	
		Боровські Будки	6 "
		Петрева	
	" 6-7-а	польсько-сов. кордон	4 "
		Майдан Голишевський	6 "
		Андріївка	8 "
		Сл. Лопатицька	6 "
		Кішин	8 " 38 "
5. XI.	" 7-а	Кішин	
		Стовпинка	6 "
		Зубковичі	8 "
		Жубровичі	15 "
		М'яколовичі	10 "
		Осівка	5 "
		Сл. Кривотин Колт.	9 "
6. XI.	" 2-а	Сл. Кривотин	2 " 55 "
	" 10-а	Сл. Кривотин	
		Ємінець	4 "
		Анишпіль	6 "
		Гутка	5 "
	" 15-18	Піски	5 "
		Жупани	2 "
		Погоріла	4 "
6. XI.		Давидки	3 "
		Дорошичі	6 "
		Кожухівка	6 "
7. XI.	" 4-а	Чигири	3 "
	" 5-а	переїзд Овр.-Кор.	2 "
	" 5½-10	" -ст. Кор.	2 "
	" 11-12	Чигири	4 "
		Плищівка	8 "

	" 16 ^{1/2} -20	Михайлівка	3 "
		Васьковичі	3 ^{1/2} "
8. XI.	" 1-а	Дідковичі	8 ^{1/2} " 75 "
9. XI.	" 4-5	Дідковичі	
		Обиходи	14 "
		Рудня Калинівська	8 "
		Савлуки	5 "
		Ксаверів	2 "
		Каменка-Скурати	4 "
10. XI.	" 14-а	Буда Каменецька	5 " 38 "
	" 7-8	Буда Каменецька	
		Чоповичі	14 "
		Юстинівка	8 "
		Фортунатівка	3 ^{1/2} "
	" 23-а	Бутлачки	4 " 29 ^{1/2} "
11. XI.	" 14-а	Буглачки	
		Облітки	7 "
		Шлямарка	3 "
	" 17-а	Заньки	7 " 17 "
12. XI.	" 14-а	Заньки	
	" 15-а	Чайківка	6 "
		Пилиповичі	4 "
		Журавлівка	2 "
		Березівка	4 "
		Мінейки	2 ^{1/2} "
		Козіївка	9 "
13. XI.	" 3-9	Городськ	3 "
		Бойташівка	8 ^{1/2} "
		Царівка	4 ^{1/2} "
		Ставецька Слобідка	8 "
		Гута Заблоцька	9 "
		Негребовка	4 "
		Райвка	4 "
		Гута	4 "
		Комарівка	1 "
13/14.	" 22-5	Рудня Комарівська	1 "
		Кодра	11 "
		Буда Забуянська	10 "
		Язвинка	2 "
		Майданівка	3 "
		Нова Буда	6 "
	" 15-16	ст. Трубецька	1 "

			Поташня	3	"
11. XI.	" 1 ^{1/2} -2 ^{1/2}		Леонівка	22	"
	" 6 ^{1/2} -9		р. Тетерів (перепр.)	8	"
			Жерева	11	"
			Лукашівка	4	"
	" 21-а		Інвалідна	2	" 157 ^{1/2} км
16. XI.	" 10-а		Інвалідна		
			Розважів	1	"
			Термахівка	11	"
			Полідарівка	5	"
			Залішани	5	"
			Голубіївська Буда	9	"
	" 22-24		Голубієвичі	4	"
17. XI.	" 5-а		Малі Миньки	12	" 47 "
	" 12-а		Малі Миньки		
			Матейки	14	"
			Рудня Грэзля	11	"
			хут. Мельники	7	"
	" 21-24		" Журба	10	"
18. XI.			" Липнецькі	5	"
			Толкачівська Камінка	9	"
	" 8-12		хут. Сугаки	15	"
			Рудня Дівошинська	10	"
			Сл. Хлуплянська	8	"
			хут. Лисовці	12	"
			Рудня Дубова	9	"
19. XI.	" 6-11		Рудня Сирниця	12	"
			Рудня Кованька	11	"
20. XI.	" 2-3		Сторожівка (Купіль)	45	"
	" 7-а		Біловіж	13	" 191 км
			Усього разом около	638	км за корд.
				58	" 2-4. XI.
				696	км

СПОМИНИ, ПРАЦІ, СТАТТИ

про похід Повстанської Армії в жовтні-грудні 1921 р.

сотн. Гриць Гладкий — «На Руїнах», збірник споминів д-ра Олександра Плітаса, сотн. Володимира Зарицького, сотн. Григоряка і інших. Видання Культ. Освітн. відд. 6-ої стр. дивізії. Щипорено 1922 року.

сотн. Петренко — (про нього згадус I. Мазепа в «Україна в вогні і бурі революції» част. III, стор. 107). «Літопис Червоної Калини», Львів, 1934.

О. Добротворський — (як про Петренка) гл. «Календар Червоної Калини на 1923 рік», Львів.

Ні автор, ні стаття невідомі — «Літературно-Науковий Вістник», Львів, 1926.

Ні автор, ні стаття невідомі — «Тризуб», Париж, 1929.

Советське держ. Вид. — «Л'ї Україне Советісте», Берлін, 1922. (згадує про цю книжку I. Мазепа, «Укр. в вогні і бурі рев.», ч. III, стор. 102).

Ісаак Мазепа — «Україна в вогні і бурі революції», ч. III, стор. 96-111.

Олександер Удовиченко — «Україна у війні за державність»

Олександер Доценко — «Літопис Української Революції», т. II, кн. 5.

Українське Воєнно-Історичне Товариство в Каліші — «Базар» — збірник споминів сотн. О. Шпілінського, пполк. Івана Ремболовича, інж. Віктора Яновського, пполк. М. Чижевського, сотн. Петра Ващенка, полк. Сергія Чорного, Зоренка. Збірник видавло Українське Воєнно-Історичне Товариство в Каліші 1932 року.

Роман Сушко — «Базар». Друковано в календарі Червоної Калини на 1930 р., Львів.

сотн. Гриць Рогозний — «Базар». Накладом автора. Бібліотека «Самостійної Думки», в Чернівцях, ч. 9, 1934 року.

Ні автор, ні стаття невідомі — «Гуртуймося», вояцький журнал, Прага 1928-1935.

I. Горішний — В 40-у річницю смерти Віри Бабенкo («Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді», ч. 8, липень-сер-

- пень 1961. Торонто. *Пам'яті Грицька Чупринки* («Бюлетень Союзу Бувших Вояків у Канаді», ч. 9, листопад-грудень 1961).
- I. Липовецький — *Могила Лицарів Базару* («Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді», ч. 9, жовтень-грудень 1961 р. Торонто).
- сотн. Аверкій Гончаренко — *Бій під Крутами* («Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді», ч. 10, I-III 1962 р. Торонто).
- Ні автор, ні стаття невідомі — «*Вояцька Думка*», часопис в Торонто, 1951 р.
- полк. І. Домбровський — *Другий Зимовий Похід* («Календар-Альманах Української Народної помочі на ювілейний 1914-1954 рік. Пітсбург, Пенс.»).
- підполк. Гр. Маслівець — *Подільська Група* («Тризуб», ч. 6 (12) 1961. Нью-Йорк, Н. Й.).
- підполк. Гр. Маслівець — *Постаті Минулого*, про полк. Чорного («Тризуб», ч. 6 (12) 1961 р. Нью-Йорк, Н. Й.).
- О. Кобець — *Як було з ген. Тютюнником* («Тризуб», ч. 6 (12) 1961. Нью-Йорк, Н. Й.).
- Український Воєнно-Історичний Інститут в Торонті, Канада — «Листопадовий Рейд» (брошура 1957 р.)
- М. Капустянський — *Отамани-генерал-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники* («Розбудова Держави», ч. 22, Торонто, 1958).
- Микита Шаповал — *Складка Сил* («Нова Україна», ч. IV, 1923. Прага-Берлін).
- Уповноважений Представник УССР в Польщі Шумський — *Нота до Т. Нарутовіча*, міністра закордонних справ Польщі, о видачу Гальчевського («Нова Україна», ч. IV, 1923. Прага-Берлін).
- сотн. Гальчевський — *Відповідь на ноту Шумського* («Нова Україна», ч. IV, 1923. Прага-Берлін).
- Р. Ерем — «*Земля Древлянська*» (1961)
- I. Дубинський, Г. Шевчук — «Червоне Козацтво» (Держ. Вид. Політ. Літерат., Київ, 1961).
- Михайло Курах — *Лист до д-ра Ст. Рілецького з 26. I. 1961, у справі повстанських організацій на Україні 1920/21.*
- I. Оліфер — *Героїзм і злочин* (часоп. «Батьківщина» Канада, ч. I-II, 1957).
- Дарія Ребет — *З перспективи Базару* («Сучасна Україна», ч. 23 (151), Мюнхен 18. XI. 1956).
- Редакційна — *Символ Базару* («Свобода», 22. XI. 1958, Нью-Джерзі).
- Андрій Дідківський — *Волинська Повстанська Армія 1922 р.* («Літопис Волині», ч. 3, 1956).

З М И С Т

стор.

1. Наші політичні та військові досягнення в 1920 р.	13
2. Табір інтернованих в Александрові	17
3. Уряд УНР і політ. еміграція	20
4. Початки створення Повстанської Армії	22
5. Події в Україні	25
6. «На працю при розробці лісу»	29
7. До наказу, Пане Полковнику	30
8. Перші дні в Штабі Повст. Армії у Львові	32
9. Ген.-хор. Юрко Тютюнник	39
10. Полк. генштабу Юрій Отмарштейн і його праця .	42
11. Виїзд Штабу Повст. Армії із Львова і підхід Волинської групи до польсько-советського кордону.	64
12. Переход Вол. групи польсько-советського кордону	71
13. Рух Волинської групи Кішин — сл. Кривотин .	75
14. " " " Слоб. Кривотин	77
15. " " " Слоб. Кривотин—Піски	79
16. " " " Піски—Коростень	82
17. " " " Коростень—Дідковичі	89
18. " " " Дідковичі—Войташівка	95
19. " " " Войташівка—Леонівка	99
20. " " " Леонівка—Малі Миньки	101
21. Бій в Малих Миньках	103
22. Рух Малі Миньки—Біловіж	111
23. Шлях Біловіж—Львів	115
24. Знову на Кісельках у Львові	116
25. Звіт Командування Повст. Армії Головному Отаманові	118
26. Перші відомості у Львові про смерть Героїв бою в Малих Миньках	120
Поазбучний список 359-ох Героїв	122
27. Зіставлення втрат в людях	128
28. Трохи міркувань	131
Додаток до схеми руху головних груп	137
Спомини, праці, статті про похід в Україну восени 1921-го року	141

